

ΚΑΙΤΗ ΔΡΟΣΟΥ

Μνήμη κατὰ ριπάς

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εἵσοδος Α΄

Δελτάρια, γράμματα: ὅ,τι βρέθηκε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία μιᾶς ζωῆς· τὰ ἔσωσε ἡ μητέρα μου. Μὲ τὸ ξαφνικὸ φευγίό μας τὸ 1967 ἐξαιτίας τῆς χούντας, χωρὶς ἀποσκευές, μόνο μὲ τὰ ροῦχα ποὺ φορούσαμε, ἀφήσαμε ὥς καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ μυθιστορήματος ποὺ ἔγραφε ὁ Ἄρης, *Τὸ κιβώτιο*, ἀτέλειωτο. Μοῦ γράφει ἡ μητέρα μου:

Πῆρα ἓνα σεντόνι, ἔριξα μέσα ὅ,τι χαρτιά γραμμένα βρῆκα καὶ στὰ δυὸ γραφεῖα καὶ σὲ ὅλα τα συρτάρια. Κατέβηκα στὴν ἀποθήκη, ἀπόσωσα τὸ ψάξιμο, τὰ τύλιξα καὶ τὰ ἔχω φυλαγμένα. Λείπουν ἀρκετά. Ὅσα παρέσυρε ἡ μεγάλη προχτεσινὴ πλημμύρα ποὺ κατὰστρεψε στὸ πέρασμά της χαρτιά καὶ ροῦχα.

Ἐγὼ ὅμως ξέρω. Ξέρω πὼς λείπουν αὐτὰ ποὺ κράτησε ἡ ἀστυνομία στὶς ἀλλεπάλληλες ἐρευνες στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Τιμοθέου, στὸ Παγκράτι, καθὼς καὶ ἄλλα ποὺ κατακρατοῦσε ὁ σπιτονοικοκύρης μου ποὺ καθόταν στὴν ἴδια αὐλή. Τοῦ χρησίμεψαν σὰν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ἐνοχῆς γιὰ νὰ πετύχει τὴν ἔξωσή μου: ἀλληλογραφοῦσα μὲ τὴ Μακρόνησο, κι ἐπιπλέον μ' ἓναν Μακρονησιώτη ποὺ δὲν ἦταν ὁ ἄντρας μου. Καὶ στὸ βιβλίο μου τὸ πρῶτο μὲ τὰ ποιήματα φιγουράριζαν καὶ τὰ δύο ποὺ τοῦ τὰ εἶχα ἀφιερώσει. Ὅλοφάνερο πὼς ἔστελνα παράνομα μηνύματα – ἦτανε, λέει, γραμμένα μὲ κωδικό· ἔτσι ἐξη-

γούνται και οι άλλες διευθύνσεις που αναγκάστηκα να χρησιμοποιήσω.

Καμιά πρόθεση, για την ώρα, να γράψω βιογραφίες, ούτε του Ρίτσου ούτε του Άρη ούτε και τη δική μου. Όμως κρίνω απαραίτητο να αναφερθώ σε γεγονότα της εποχής, πολιτικά ή μη, διότι, αν καταφύγω σε αποσιωπήσεις και παραλείψεις, κυρίως σε λεπτομέρειες του καθαρά προσωπικού βίου, η ανάγνωση των γραμμάτων, ή κατανόησή τους, θα άκυρωθεϊ.

Τακτοποίηση πρώτη

Πάρισι, 26.5.1995

Μεταγενέστερες είσοδοι

Στα τελευταία δελτάρια, όπου υπάρχει μια ένταση, μια απαιτησιμότητα, φαίνεται καθαρά ότι μόνο το ενδιαφέρον του Γιάννη, αλλά και η παρουσία του στην προσωπική μου ζωή.

Τον Ρίτσο τον γνώρισα στα δεκάξι μου χρόνια, με διαφορά ηλικίας δεκατριών ετών, όταν ο Ρίτσος δεν ήταν ακόμη ο Ρίτσος. Δεν περίμενα ούτε τους κριτικούς ούτε τους φιλόλογους να τον αναγνωρίσουν, να τον κατατάξουν, να τον κλείσουν τελικά σε κλουβάκι. Οι συνομήλικοί μου, ή παρέα μου ώριμασε την εποχή της τεταρτοαυγουστιανής δικτατορίας του Μεταξά. Για την αποφοίτηση από το τότε έξατάξιο γυμνάσιο ήταν απαραίτητη ή συμμετοχή στην ΕΟΝ (Έθνική Οργάνωσις Νεολαίας): έξωτερική εμφάνιση, στολή, χαιρετισμοί, έκδηλώσεις, όλα φανερά απομιμήσεις ολοκληρωτικού καθεστώτος, σύν παντελής άγνοια των αρχαίων κλασικών οι τραγωδίες έλειπαν από το πρόγραμμα. Ο σοφός δημοκράτης γυμνασιάρχης μου, ο κύριος Σπύρος Στάθης, ξεχώρισε έναν αριθμό μαθητριών, κλείδωσε την αίθουσα και μās μύησε στον Αίσχύλο, τον Σοφοκλή, τον Ευριπίδη. Όχι μάθημα: μόνον ανάγνωση σε μετάφραση, ό,τι

προλάβουμε. Διαβάζαμε, εκείνος κι εμείς, ἐκ περιτροπῆς. Θυμᾶμαι τὴν ἡμέρα πού, ἀνεβασμένος στὴν ἔδρα, ἀνάγγειλε: Τώρα, ποίηση, Παλαμᾶς, « γιούχα καὶ πάλε γιούχα στὶς πατρίδες! »¹, καὶ... Λαπαθιώτης. Ὡσπου ἤλθε ὁ πόλεμος καὶ ἡ μαύρη κατοχή.

Στὶς 19.00 ἀκριβῶς ἔληγε ἡ κυκλοφορία, ἀλλὰ ἡ συμμετοχὴ στὶς ἀντιφασιστικὲς ὁργανώσεις δὲν σκοτιζόταν γιὰ τὸ ρολόι, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ οἰκογένειες νὰ ζοῦν σὲ διαρκὴ τρόπο καὶ ἀγωνία. Ἀκόμη καὶ τώρα, στὴν προχωρημένη μου ἡλικία, ἀπορῶ πῶς ἄντεξαν οἱ γονεῖς μου νὰ περιμένουν τὴν ἐπιστροφή μου, καμιά φορὰ ὡς τὰ μεσάνυχτα. Ἐ, δὲν τὸ ἄντεξαν. Ἡ ἀνεξαρτησία πού ζητοῦσα προσφέρθηκε μὲ τὴ βοήθεια-πρόταση τοῦ Φάνη Καμπάνη: νὰ ζήσω μαζί του καὶ μὲ τὴν ἡλικιωμένη μητέρα του. Διότι, ἐκτὸς πατρικῆς στέγης, μόνῃ λύση ὁ γάμος. Ἐγκαταλείποντας τὸ πατρικὸ σπίτι, ἀποσπάστηκα ἀπὸ τὴν πατρικὴ κηδεμονία, πλὴν ὅμως βρέθηκα σὲ μιὰν ἄλλη, τὴ συζυγικὴ. Ὁ Γιάννης μοῦ γράφει ἓνα ποίημα-κατασκευή², μὴ ἔνεση αἰσιοδοξίας, μὲ ἐπουράνια σώματα, ἀγγελάκια πού παίζουν σὲ μαντολίνα μελωδίε ἀπόκοσμες, πλὴν φανερά ἀνήσυχος θὰ ἐπιμείνει ἀπὸ τότε, καὶ συνεχῶς, μὴ τυχὸν καὶ δὲν γράφω... , νὰ τοῦ δείχνω τὰ γραφτά μου..., διότι « τί θὰ τὴν κάνεις τὴ ζωὴ σου, ποιὸ εἶναι τὸ μέλλον σου; ». Ἀλήθεια, ποιὸ εἶναι τὸ μέλλον μου; Οἰκιακὰ καὶ ἀγωνία γιὰ τὸν ἐπιούσιο. Κατοχή. Κουτσουρεμένη ἀπελευθέρωση: τὰ χρόνια περνοῦν βρῖσκομαι σὲ ἓναν

1. Στὸ « Πανηγύρι τῆς Κακαβιάς », ἀπὸ τὸν Δωδεκάλογο τοῦ γύφτου. Πρβλ. τὴν παλαμικὴ ἱαχὴ ἐνσωματωμένη καὶ στὴν ποίηση τοῦ Ρίτσου: « Τὸ τερατῶδες ἀριστούργημα », στὸν τόμο Ζ' τῶν *Ποιημάτων* (*Γίγνεσθαι*), Κέδρος, Ἀθήνα 1977, σ. 336.

2. Ἐπιθαλάμιο, ἀνέκδοτο ποίημα (μὲ χρονοθέτηση: 7.2.1943), φιλοτεχνημένο ἀπὸ τὸν Ρίτσο, μὲ ἀφορμὴ τοὺς γάμους τῆς Καίτης Δρόσου μὲ τὸν Φάνη Καμπάνη.

κλοιό. Μπρὸς στὴν κάκιστη ψυχικὴ μου κατάσταση, ὁ Ρίτσος ἀνησυχεῖ. Φροντίζει νὰ μὲ συμφιλιώσει μὲ τοὺς δικούς μου καὶ φεύγουμε γιὰ τὸν Πόρο...

Ἡ πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας παίζει ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τοῦ καθενός. Κι ἐγὼ ποὺ θέλησα νὰ μείνω ἐγώ, μόνη, νὰ σκεφτῶ μέσα ἀπὸ τὴ μοναξιά μου, βρέθηκα παγιδευμένη στὴν ἐρημιὰ καὶ στὸ φόβο.

1948: Τὰ ξερονήσια εἶναι κιόλας γεμάτα. Ἀρχίζει ὁ ἀποικισμός τῆς Μακρονήσου. Τοῦ λοιποῦ, ὁ κόσμος, ὁ κόσμος μου εἶναι κλειστός. Ἀκόμη καὶ τὸ « καλημέρα, εἶμαι καλὰ καὶ ὑγίαν ποθῶ » κυκλοφορεῖ λογοκριμένο στὰ δελτάρια, μὲ σταθερὲς τὰ νησιὰ Ἰκαρία, Λήμνος, Μακρόνησος, Ἀι-Στράτης. Ἄντε τώρα, νὰ ἐξηγήσεις καὶ νὰ ἐξηγηθεῖς...

Ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, ἡ διεθνὴς λογοτεχνία τρέφεται κι ἔχει γιὰ θέμα της τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις. Οἱ ἀνθρωποὶ ἐρωτεύονται, παντρεύονται, χωρίζουν, μ' ἓναν λόγο: ζοῦν. Ζήλιες, αὐτοκτονίες, ἀλλὰ καὶ « αἴσιον τέλος », « ζῆσαν αὐτοὶ καλὰ κι ἐμεῖς καλύτερα », φιγουράρουν καὶ στὰ μυθιστορήματα καὶ στὰ ψιλὰ τῶν ἐφημερίδων.

Τοῦτα τὰ λόγια θὰ ἔλειπαν, ἂν ἔλειπαν καὶ τὰ δελτάρια τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1950, ὅπου ὁ Ρίτσος, ποιητικῇ ἀδείᾳ, δένει κόμπο καὶ τερματίζει ἀπορίες ἢ ἀποσαφηνίσεις, ἐνῶ συγχρόνως ἀξιῶνει μέσῳ τῆς ποίησης καὶ γιὰ τὴν ποίηση, ἥ, γιὰ νὰ τὸ πῶ ἀλλιῶς, ἐπειδὴ γράφεις ἢ θες νὰ γράφεις ποιήματα, χρωστᾷς καὶ εἶναι μέσα στὸ ρόλο σου νὰ ἀπαλύνεις, νὰ ἀλείφεις λάδι, νὰ κλείνεις πληγές. Ἡ ἀθέλητη ἢ, καλύτερα, ἢ μὴ Πηνελόπη ἀρνεῖται τὸ ρόλο· καὶ μένω ξεκρέμαστη, πλὴν βαλλόμενη, σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ μοῦ ἀρνεῖται τὴν αὐτονομία. Ὑπανδρος, ἐν διαστάσει, ἐν χηρείᾳ, καὶ ποιὸ τὸ ὄνομα; Παραπονέθηκα κάποτε στὸν μπαρμπα-Βασίλη τὸν Ρῶτα, ὅταν στὴν ἀφιέρωση ἑνὸς βιβλίου του μοῦ γράφει « στὴν Καίτη ». – Για-

τί, μπαρμπα-Βασίλη, δὲν ἔχω ὄνομα ; – Ὅχι, δὲν ἔχεις, μοῦ ἀπαντᾷ. Τὸ πρῶτο εἶναι τοῦ γεννήτορα, καὶ ἀκολουθεῖ τὸ τοῦ συζύγου.

Παρόλο πὺν δειλά, ἀλλὰ μὲ ἐπιμονή, διάλεξα τὸ τοῦ γεννήτορα (βλ. ποῦ καὶ ποῦ δελτάρια), ἡ ἐπίσημη ἀναγνώριση θὰ ἔλθει ὅταν πείθομαι πῶς τὸ περιβάλλον, καὶ δὴ ὁ Φάνης, παραδέχεται τὴ μὴ ἐπιστροφή μου στὰ πρίν δηλαδὴ ὕστερα ἀπὸ ἔντεκα χρόνια, ὅταν κανεὶς δὲν τὸ περίμενε. Τὸ διαβατήριό μὲ τὸ ὁποῖο πῆγα στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσὴ ἐκδόθηκε στὸ ὄνομα Δρόσου, τὸ 1957.

Ἀνάγνωση δελταρίων. Παρίσι, Μάης 1999

Τὰ δελτάρια Ἀπριλίου-Μαΐου 1952 χωρίζονται σὲ δυὸ μέρη: ἡ γραφὴ στὸ πάνω μέρος ἀπευθύνεται σὲ μένα. Παρακάτω, ὅπου « μικρά μου ἀδελφάκια », πρόκειται γιὰ τὴ Μιράντα καὶ τὸν Τάσο Φιλιακό. Ἀλλοῦ, ἐπίσης, ὅπου « Τασούλης », ἐννοεῖται καὶ πάλι ὁ Τάσος· τὴ δὲ Μιράντα τὴν ἀναφέρει ὡς Ἑλλήνῃ καὶ Ἑλλίτσα. Τὰ διεβίβαζα, καθότι τὸ δικαίωμα ἀλληλογραφίας συνίστατο σὲ τέσσερα δελτάρια μηνιαίως.

Δελτάριο 6.5.1950. Πρβλ. τὸ ποίημα στὴ σελ. 66 τοῦ βιβλίου του *Ἡμερολόγια ἐξορίας*.¹

1. Πρόκειται γιὰ τὸ ποίημα « Ἡ Καίτη γράφει », μὲ χρόνο γραφῆς 31 Μαΐου 1950 στὸ στρατόπεδο συγκέντρωσης Μακρονήσου (Ἡ Καίτη γράφει: / Στὸ περιβόλι σου θρασέψαν τὰ τριαντάφυλλα / κίτρινες κι ἄσπρες μαργαρίτες ἀψηλές / στὸ μπόι σου / πλύναμε τὰ τζάμια καὶ τὸ πολύφωτο / ἡ κάμαρά σου μυρίζει σαποῦνι / χάιδεψα τὰ ροῦχα σου καὶ τὰ βιβλία σου. // Ἄ Καίτη / ἐμεῖς ἐδῶ / στὴν ἄκρη τοῦ μαντιλιοῦ μας / δέσαμε κόμπο τὸν ὄρκο τοῦ κόσμου). Ἀνήκει στὸ « Ἡμερολόγιο ἐξορίας III ». Τὰ *Ἡμερολόγια ἐξορίας (1948-1950)* εἶναι πλέον ἐνσωματωμένα στὸν τόμο τοῦ Γ. Ρίτσου *Τὰ Ἐπικαιρικά*, Κέδρος, Ἀθήνα 1975, σ. 258.

‘Ο Γιάννης ρωτᾷ: « Ὡστε βλέπεις τὸν ποιητὴ; » Θέλει νὰ μάθει γιὰ τὴν τύχη τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Βρεττάκου.¹

Στὸ ὑπόγειο τῆς ὁδοῦ Σόλωνος² ἦταν τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Τσακίρη καί, στὸ ἰσόγειο, ἓνα καφεενεδάκι. Ἐκεῖ συναντιόμασταν ὅσοι εἴχαμε μείνει. Ρίτσος, Ἄρης, Φάνης Καμπάνης, Ἀνδρέας Φραγκιᾶς, Τάσος Λειβαδίτης, στὴν ἐξορία. Ἐμειναν ὁ Νικηφόρος Βρεττάκος καὶ ὁ Τάσος Βουρνᾶς, ποὺ μετὰ τὴ σύλληψη καὶ τὴν ἐξορία τοῦ Δημήτρη Φωτιάδη, εἶχαν ἀναλάβει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ συνέχιση τῶν *Ἐλεύθερων Γραμμάτων*. Ὁ Βουρνᾶς, ἀντιφατικός, ὡς συνήθως, ἐνθουσιαζόταν μὲν μὲ τὴν τρυφερότητα ποὺ ἀνέδιδαν τὰ δελτάρια τοῦ Ρίτσου, ἀλλὰ συγχρόνως, καὶ κυρίως, τὰ ἀπέρριπτε. Ὁ λόγος; Ἡ ἔλλειψη φιλοσοφικοκοινωνικοῦ περιεχομένου. Σιωποῦσα. Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ καλόγνωμος, στοχαστικός, γεμάτος ψυχικὴ εὐγένεια Νικηφόρος, ὅστις ὑφίστατο συγχρόνως καὶ τοὺς μύδρους τοῦ Βουρνᾶ καὶ τοῦ κόμματος. Δύσκολα χρόνια· παραδέρναμε. Γιὰ νὰ μὴν εἶμαι ὅμως οὔτε ἀπόλυτη οὔτε ἄδικη, ὁ Βουρνᾶς μὲ πρωτοβουλία του μὲ ἔπεισε καὶ ἀνέλαβε τὴν ἔκδοση τῆς πρώτης ποιητικῆς συλλογῆς μου³, ποὺ τύπωσε ὁ Τσακίρης καὶ ἔστειλα στὸν Ρίτσο, στὴ Μακρόνησο. Αὐτά, γιὰ νὰ φωτίσω

1. Πρόκειται γιὰ τὰ *Ἐλεύθερα Γράμματα* τῆς Β' περιόδου. Σχετικὰ μὲ τίς τύχες καὶ τὰ περιεχόμενα τοῦ περιοδικοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο συνεργάζονται σχεδὸν ὅλα τὰ μέλη τῆς « παρέας Ρίτσου » αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, πολῦτιμες εἶναι οἱ πληροφορίες τῆς πρόσφατης *Ἱστορίας* τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀργυρίου: *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ ἡ πρόσληψή της στὰ χρόνια τοῦ ἑτεροκαθορισμένου ἐμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, τόμ. Δ', ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 2004, σσ. 199-209, 294-306, 366-371.

2. Στὴν ὁδὸ Σόλωνος 121, γιὰ τὴν ἀκρίβεια. Πρβλ. συνέντευξη τῆς Τζούλιας Τσιακίρη, ὑπεύθυνης τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου *Τὸ Ροδακί*, στὸ ἐβδομαδιαῖο ἐντυπο *LIFO 33* (7 Σεπτεμβρίου 2006), ὅπου ἀναφέρεται στὸν πατέρα της Σταῦρο Τσακίρη, γνωστὸ τυπογράφο, βιβλιοπώλη καὶ ἐκδότῃ τῆς ἐποχῆς.

3. Καίτη Δρόσου, *Ποιήματα*, Λογοτεχνικὴ γωνιά, Ἀθήνα 1950.

τοὺς ἐνθουσιασμοὺς καὶ τὶς ἀπορρίψεις ὅχι μόνο τοῦ Βουρνᾶ, ἀλλὰ ἐνδεχομένως καὶ τῶν σημερινῶν ἀναγνωστῶν ἐξαίρωντας, βέβαια, τὸν Νικηφόρο ποὺ ἔγινε καὶ παρέμεινε φίλος μου. Ἐνας ποιητής.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπορία ποὺ σίγουρα θὰ προκαλέσει ἡ ἀνάγνωση τῶν δελταρίων ἐξορίας καί, ἰδιαίτερα, τῆς Μακρονήσου

Πρῶτα ἀπὸ ὅλα, πρέπει νὰ πῶ πὼς κανεὶς ἀπὸ τοὺς φίλους καὶ γνωστοὺς ποὺ ἔρχονταν ποῦ καὶ ποῦ στὴν Ἀθήνα μὲ εἰδικὴ ἄδεια εἴτε γιὰ λόγους υἱείας εἴτε γιὰ νὰ βροῦν κείμενα ἢ σκηινικὰ γιὰ τὸ θέατρο ποὺ εἶχαν ὀργανώσει ἐκεῖ, δὲν μίλησε, δὲν ξεστομίσει λέξη γιὰ βασανιστήρια, μήτε ἀνέφερε λεπτομέρειες τῶν ἐκεῖ συνθηκῶν ζωῆς. Στὸ κάτω κάτω, ἡ θέση τους ἦταν ἐπισφαλής· ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιστρέφουν. Δὲν ἤμασταν δὲ οὔτε τόσο ἀφελεῖς οὔτε τόσο χαζοί, ὥστε νὰ ἀγνοοῦμε τὸ τί μπορεῖ νὰ συμβαίνει στὸ Μακρονήσι. Μὰ οἱ ἀδελιοῦχοι κρατούμενοι, ἐξομολογούμενοι λεπτομέρειες, θὰ πρόσθεταν καὶ ἄλλα ἄγχη στὶς ἤδη δοκιμαζόμενες ἀπὸ χρόνια οἰκογένειες. Ζοῦσαν, λοιπόν, γιὰ λίγο κοντά μας, μαζί μας, τὴν ἴδια ἄγρια ὑπομονή, ἀναμονή, ἀναπνοή λίγου ἀέρα μιᾶς πόλης, λίγης οἰκογενειακῆς θαλπωρῆς.

Προσθέτω πὼς ὅλη ἡ συμπεριφορά, ἡ πολιτεία τοῦ Γιάννη, ὅπου καὶ ἂν βρέθηκε, στὶς ἐξορίες, στὰ στρατόπεδα, στὶς φιλικὲς συναντήσεις, μὲ ὅποιους καὶ ἂν βρέθηκε, συναδέλφους ἢ ἀπλοὺς ἀγωνιστές, ἡ συμπεριφορά του, λοιπόν, ἦταν μία καὶ μόνη: νὰ ἐμψυχώνει. Σὲ τέτοιον βαθμό, ὥστε γιὰ ἓνα διάστημα ψυχράνθηκαν οἱ ἰδιαίτερα φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸν Ἄρη. Συνέβη στὸν Ἀϊ-Στράτη. Ὁ Ρίτσος δικαιολογεῖ, δικαιώνει, εὐλογεῖ ἕως καὶ διακοσμεῖ. Οἱ « χρυσορόδινες ἀνταύγειες » εἶναι πανταχοῦ παρούσες καὶ χρωματίζουν ὥς καὶ τὰ σκότη.

Μακρόνησος, 27.12.1949 (γλάροι, στεφάνι κρινών), 11.3.1950 (χρυσό παγόνι), 27.3.1950 (τὸ μόνο δραματικό)

Ἄς ἀφήσω τὴν προσωπικὴ καὶ ἰδιαίτερη ἀλληλογραφία, καὶ ἄς ἔλθω στὰ ποιήματα τὰ *Μακρονησιώτικα*.¹ Στὶς 66 σελίδες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σκληρὸ τελευταῖο ποίημα ποὺ μετράει νεκρούς, σακατεμένους καί, ποῦ καὶ ποῦ, ἐδῶ κι ἐκεῖ, « τὸ λουρὶ τοῦ χωροφύλακα » καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, τὸ μαρτύριο τῆς δίψας, ἐξακολουθεῖ: « τὸ δειλινὸ διπλώνει τὴν κόκκινη σημαία του », « τὸ δειλινὸ τριανταφυλλίζει τ'ἀντίσκηνα ». Οἱ σύντροφοι ποιητὲς ἐνοχλήθηκαν μὲ τὰ *Μακρονησιώτικα*. Καὶ τί ἔκαναν; Τὰ λογόκριναν. Τὴν ἡμέρα ποὺ ἔλαβε σὲ μετάφραση τὴ « συντροφικὴ » ἔκδοσή² (– Ἔλα, βρὲ Ἄρη, νὰ χαρεῖς, τώρα ἀμέσως, νὰ μοῦ τὰ διαβάσεις), ὁ Γιάννης θύμωσε, βγῆκε ἀπ' τὰ ροῦχα του, ποὺ λέμε. – Τί διαβάζεις; νὰ λέει τοῦ Ἄρη, τί βιβλίο κρατᾷς στὰ χέρια σου, αὐτοὶ οἱ στίχοι ποὺ μᾶς ἀραδιάζεις δὲν εἶναι δικοί μου, δὲν τοὺς ἔγραψα ἐγώ.

Ὡρες ὥρες, θυμῶνῶ ἐγὼ μὲ τὴ μνήμη μου μὲ κατατρέχει. Οἱ σύντροφοι ὅχι μόνον ἀφαίρεσαν, ἀλλὰ δὲν δίστασαν καὶ νὰ προσ-

1. Γ. Ρίτσου, *Μακρονησιώτικα*, Πολιτικὲς καὶ Λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις, Βουκουρέστι 1957. Ἀργότερα, ὁ τίτλος θεωρήθηκε « λαθεμένος » καὶ τὰ ποιήματα, ἀναθεωρημένα καὶ μὲ νέα διάταξη, ἀναδημοσιεύονται στὸν τόμο *Πέτρινος χρόνος*, Κέδρος, Ἀθήνα 1974 καὶ ἐνσωματώνονται ἕνα χρόνο ἀργότερα στὸν τόμο *Τὰ Ἐπικαιρικά* μὲ ἀφιέρωση: *Στὸν Δημήτρη Φωτιάδη*.

2. Πρόκειται γιὰ μιὰ μικρὴ ἀνθολογία τοῦ ἔργου τοῦ Ρίτσου στὰ ρωσικά, ποὺ ἐκδίδεται στὴ Μόσχα τὸ 1959. Στὴν ἐπιλογὴ τῶν ποιημάτων συνέβαλε ὁ Πέτρος Ἀνταῖος καὶ στὴ μεταγλώττιση πλειάδα μεταφραστῶν. Γιὰ τὰ περιεχόμενα τῆς ἔκδοσης, στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνεται καὶ μέρος ἀπὸ τὰ *Μακρονησιώτικα*, βλ. Αἰκατερίνη Μακρυνικόλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου. 1924-1989*, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Ἀθήνα 1993, σσ. 339-340.

θέσουν δικούς τους στίχους ἄσχετους. Μ' ἓναν λόγο, ἔκαναν τὸ ποίημα ἀγνώριστο. Ποιά σημεῖα ἐνόχλησαν; Ἐκεῖ ὅπου γίνεται λόγος, σχεδὸν περιγραφικά, γιὰ τὸ μαρτύριο τῆς δίψας στὴν ὁποία ὑπέβαλλαν τοὺς κρατούμενους, μὲ τὸν ἐξῆς σαδισμό ἐπιπλέον: τὸ καράβι (ἡ ὑδροφόρος) πλευρίζει στὴ Μακρόνησο, ἀλλὰ δὲν ξεφορτώνει· μένει ἐκεῖ, φορτωμένο νερό, καὶ οἱ κρατούμενοι τὸ βλέπουν, εἶναι ἀπέναντί τους κι ἐκεῖνοι κορακιάζουν. Μὰ τί ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο πού ἐνοχλεῖ; Γιὰ ὅσους θυμούνται τὸ ποίημα, γίνεται λόγος γιὰ ἓνα « θυμωμένο » καράβι, κατὰ τὴ μετάφραση. Τί σημαίνει θυμωμένο – τὸ καράβι εἶναι γεμάτο νερό. Αὐτὸ ἴσα ἴσα ἐνόχλησε τοὺς συντρόφους. Μὲ ποιὸν τρόπο συμπεριφέρεται ἡ σοβιετικὴ ἐξουσία στοὺς πολιτικούς κρατούμενους πού ὀδηγοῦνται στὸν μεγάλο Βορρᾶ; Μὲ τὸ μαρτύριο τῆς δίψας, ἀφοῦ προηγουμένως τοὺς ταΐσουν μὲ παστά, ἀλατισμένα ψάρια. Ἀκόμη καὶ ἂν ἀμφισβητήσουμε τὸν Σολτζενίτσιν, ἐδῶ καὶ χρόνια, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χρυστούφ, οἱ μαρτυρίες πέφτουν βροχή. Ξεχαστῆκαν. Ὅσοι ὅμως ἀγαποῦν, θαυμάζουν δικαίως καὶ διαβάζουν τὸν Ρίτσο, στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν διαβάζουν στραβά. Μὰ καὶ τὸ ποίημα ὁλόκληρο γίνεται ἀκαταλαβίστικο. Τὸ καράβι; ποιοῦ καράβι; εἶναι θυμωμένο τὸ καράβι; τὸ θυμωμένο καράβι;

Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ δελτάρια ἐξορίας πού μοῦ λείπουν, φαίνεται καθαρὰ πὼς ἡ στροφὴ τοῦ Γιάννη πρὸς τὸν σοσιαλιστικὸ ρεαλισμὸ συντελεῖται σχεδὸν ὀριστικὰ στὴ Μακρόνησο. Ἡ ἀπόφαση πάρθηκε ἀπὸ ὁμάδα διανοουμένων μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γιάννη Ἰμβριώτη καὶ τὸν Δημήτρη Φωτιάδη καὶ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ καὶ ἐφαρμόσιμη γιὰ ὅλους. Ἐκεῖ τοποθετεῖται καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονὸς χρονολογεῖται ἡ δεύτερη, τραγικὴ καὶ ἀμετάκλητη ἀποστασία τοῦ Ἀλεξάνδρου, πού λέει: « Χωρὶς νὰ ξεχάσω τὴ Μακρόνησο, κόβω κάθε σχέση μὲ τὸν κομμουνισμό ».

Ὁ Γιάννης ἀντιστεκόταν γιὰ καιρό. Ὅταν ἐρχόταν τὸ παράνομο στέλεχος μέσα στὰ μαῦρα μεσάνυχτα καὶ ἀξίωνε ἀπὸ τὸν

Γιάννη νά γράφει « γιά τὸ προλεταριάτο », ἐγὼ πῆγαινα στὸ διπλανὸ δωμάτιο. Οἱ μελετητές του ἄς φάξουν νά βροῦν τὴ χρονολογία ποὺ ἔγραψε ἔστω τὸ ποίημα ποὺ ἀρχίζει μὲ τοὺς στίχους « ΕΑΜ, φωτεινὴ ἐπιγραφή στὸ μέτωπο τοῦ κόσμου ». ¹ Τὸ παρακάτω τὸ ξέχασα· θυμᾶμαι ὅμως καλὰ τὸ τί τράβηξε, τί τοῦ ἔσυραν ὡς « μὴ ποιητῇ τοῦ λαοῦ » γιὰ τὸ ἀκαταλαβίστικο « ὁ ἥλιος ἔβαλε φωτιά στίς ἀχυρένιες στέγες »· ἂν εἶναι δυνατόν – πυρομανῆς, ὁ ἥλιος.

Ἐπρεπε, λοιπόν, νά φτάσεις ὡς τὸν Ἀρίστο τὸν Προσεχτικό καὶ τὸν Ἀπρόσεχτο, νά ξανακούσεις ἄλλου εἵδους κατηγορίες μαζί μὲ τίς παλιές, γιὰ νά φανοῦν οἱ μιζέριες καὶ οἱ ἐνοχές ποὺ μᾶς πότισαν. Νά σπαζοκεφαλᾶμε τί θὰ ἀπαντήσουμε στὸ κόμμα, ποῦ ἤμασταν, μὲ ποιόν, μὲ ποιάν, ποῦ πῆγαμε, τί εἴπαμε – τὸ κόμμα τό ἔξερε, δὲν τό ἔξερε, πῆρες τὴν ἀδεία του ; οἱ πρωτοβουλίες ἀπαγορεύονται καὶ – τί εἶναι αὐτὰ ποὺ φορᾷς, βρὲ Ἴων, ἐκεῖ στὸν Ἀι-Στράτη, μὲ τὰ ἐμπριμέ τελευταία μόδα πουκαμισάκια σας, ἐσὺ καὶ ὁ Μάνος ὁ Κατράκης· τὰ κουτσομπολιὰ γιὰ τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τίς παραξενιές σας τὰ μετέφερε τὸ κόμμα, νά μάθουν οἱ συναγωνιστές νά συμπεριφέρονται. «Ὡς καὶ τοῦ Ἄρη τοῦ ἔμεινε ἡ περιέργεια καὶ μὲ ρώταγε σὰν βγῆκε ἀπὸ τὰ Γιούρα: « Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Μίμης ὁ Μπάτσης ποὺ τὸν τουφέκισαν μαζί μὲ τὸν Μπελογιάννη φόραγε μοκασίνια παπούτσια, καὶ ὁ Ἑρενμπουργκ ὄχι πουκάμισο, ἀλλὰ πουκαμίσεις ; » Ὁ

1. Οἱ στίχοι, ἔτσι διατυπωμένοι ἢ παραπλήσιοι, δὲν ἐντοπίζονται στὰ ποιήματα τοῦ Ρίτσου, ὅσα ἔχουν δημοσιευθεῖ τουλάχιστον. Ἐνδεχομένως νά λανθάνουν ἢ νά ἔχουν καταστραφεῖ. Τὸ δεύτερο παράθεμα παραπέμπει μᾶλλον στὸν στίχο « Ἦλιος φουσαεὶ στίς καλαμένιες στέγες », ἀπὸ τὸ μεγάλο ποίημα τοῦ 1935 « Ὁ ξένος », ποὺ ἐντάσσεται ἀργότερα στὴ *Δοκιμασία* (1943). Βλ. τώρα στὸν Α' τόμο τῶν *Ποιημάτων*, Κέδρος, Ἀθήνα [1961], ²1964, σ. 370.

Ἀσημάκης ὁ Πανσέληνος μοῦ δείχνει τὸν νεαρὸ πού ἤλθε κι ἔκατσε στὸ Ἡρώδειο στὴν ἴδια κερκίδα: « Λές, Καίτη, νὰ εἶναι δικός μας, μὲ παντελόνι βελούρ κοτλέ ; » Τράβηξε χρόνια τὸ βιολί: μή, μή, μὴ τοῦτο, μὴ ἐκεῖνο· ὡς καὶ ἡ Φαλίτσα: « Βρὲ Καίτη, βρὲ Ἄρη, βρὲ παιδιά, μὴ τοῦ τὰ φέρνετε αὐτὰ τὰ ὠραῖα κιμονὸν γιατί ὁ Γιάννης τὰ φοράει ». – « Μὰ γιὰ νὰ τὰ φοράει τὰ φέραμε, Φαλίτσα ».

1976 πιά, στὸ πρῶτο μας ταξίδι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ φυγὴ μας ἀπὸ τὴ χούντα, στὴ Σάμο, ποῦ ἄλλοῦ νὰ πᾶμε παρὰ στὸ Ριτσαίικο, σὰν μόνοι συγγενεῖς ποῦ μᾶς ἔμειναν, δὲν τὸ ἀντέχω ἄλλο. « Βρὲ Φαλίτσα, ἄσ' τους νὰ λένε » – γιατί κι ἐγὼ εἶχα πετάξει τὰ φουστάνια μου καὶ γύριζα μόνο μὲ ἀλατζάδες, μὴ καὶ μὲ δεῖ ἡ καθοδήγησή με λινὰ ἢ μεταξωτά. Ἀφοῦ καὶ τὸν περασμένο χρόνο (τὸ 2004), σὰν ἔγινε λόγος ἀπὸ ἀνθρώπους ἀγαπητοῦς μου καὶ καλόκαρδους γιὰ καταγωγές, ἐλληνικότητες καὶ λοιπά, ὅταν δῆλωσα πὼς εἶμαι διεθνίστρια, ἀκούω νὰ μοῦ λένε: « ὅμως τρῶς μπαρμπούνια » ! – λές κι ἔπρεπε, γιὰ τὸν ἀγώνα, νὰ τρεφόμεστε μὲ νεροζοῦμι, κι ἐγὼ ἔνοχη, καθότι τρώγοντας καλὸ φαί καὶ φορώντας ροῦχα τῆς προκοπῆς, πρόδιδα τὸ προλεταριάτο. Ἐρίξα μιὰ ματιὰ στὸ πιάτο μου καὶ εἶδα τὸ μάτι τοῦ φαριοῦ νὰ μὲ κοιτᾷ ἐνοχλημένο, καὶ σκέφτηκα πὼς τὸ μπαρμποῦνι σκέφτεται, πὼς καὶ τολμᾷ νὰ τό 'χω ἐγὼ στὸ πιάτο μου αὐτό, κατηγορίας πρῶτης, ἐγώ, μιὰ συναγωνίστρια.

Διάρκεια φιλίας. Περιστατικὸ Λήμνου.

Ἐνδιαφέρον καὶ παρέμβαση Γιάννη

Στὸν Μοῦδρο τῆς Λήμνου, ὁ Ἄρης πίνει τὰ τσάγια του. Ἀλλὰ ἐπειδὴ βρίσκεται, εὐτυχῶς, ἐκεῖ καὶ ὁ Τάσος Λειβαδίτης νὰ κουβεντιάζουν περὶ ποίησης, ψήνει καὶ καφέ. Καὶ ξαφνικά, χωρὶς ἐξή-

γηση, ὁ Λειβαδίτης ἀποφεύγει καὶ ἐπισκέψεις, καὶ συζητήσεις, καὶ βεβαίως καὶ τὸν καφέ. Ὡσπου, μιὰ μέρα, ἐπίσης ξαφνικὰ καὶ μετανιωμένος γιὰ τὴ στάση του, ἐξομολογεῖται στὸν Ἄρη τὰ ἐξῆς: «Θὰ παρατήρησες βέβαια ὅτι ὁ κύκλος στένεψε γύρω σου οἱ σύντροφοι σὲ ἀποφεύγουν καὶ ὄχι μόνον ἐγώ. Θυμήσου τὴν τελευταία συνεδρίαση: καθόμασταν γύρω γύρω κι ἓνας φίλος μᾶς διάβαζε τὴν Εἰσήγηση τοῦ Ζαχαριάδη. Μᾶς δόθηκαν πέντε λεπτὰ στὸν καθένα γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ. Ἦσαν ὁ μόνος ποὺ ἀμφισβήτησες τὰ λόγια τοῦ Ἀρχηγοῦ. Στὴ θέση τῶν καθηκόντων ποὺ ἔβαζε ὁ Ζαχαριάδης, ἀντέταξες τὴν κριτική. – Ἀκούω καλά, ξεστομίσεις, ἢ ἔχω παραισθήσεις; Ἐδῶ ἔπεσε ὁ Γράμμος, ναι ἢ ὄχι, κι ἐσεῖς μᾶς λέτε μὲ τὸ ὅπλο, ποιοῦ ὅπλο, μὲ τὸ ὅπλο παρὰ πόδας. Παραδεχθεῖτε τὴν ἥττα, πέστε στοὺς συντρόφους πὼς θὰ κάτσουν ἐδῶ πέρα ἄλλα εἴκοσι ἢ καὶ τριάντα χρόνια. Ἐγὼ ἔκαψα τὴ γούνα μου, μὰ εἶμαι μόνος: ὑπάρχουν ὅμως ἀνάμεσά μας φαμελίτες, σπιτικά ρημαγμένα. Πέστε τους πὼς νικηθήκαμε, νὰ πάρει ὁ καθένας τὴν ἀπόφασή του. Κι ἔπεσε ἡ κατηγορία γιὰ ἡττοπάθεια ὡς στοιχεῖο ποὺ διαβρώνει συνειδητὰ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τῶν συντρόφων».

Ἡ ἀπόφαση νὰ ἀπαγορευτεῖ κάθε ἐπαφὴ μαζί του, νὰ ἀπομονωθεῖ, κοινοποιήθηκε σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια, δηλαδὴ σὲ ὅλους τοὺς τόπους ἐξορίας, φυλακές, κρατητήρια, τμήματα μεταγωγῶν. Ὁ Ρίτσος, ποὺ εἶναι στὸ πλαῖνὸ χωριό, τὸ Κοντοπούλι, μόλις τό ῾μαθε, ταραχτήκε καὶ ἀνέλαβε τὴν υπεράσπιση τοῦ Ἄρη. Καὶ ὁ Λειβαδίτης συνεχίζει: «Ὁ Ἄρης –εἶπε ὁ Ρίτσος– στὴ σημερινὴ κατάσταση ποὺ βρισκόμαστε ὑπερέβαλε. Ὅμως εἶναι τίμιος καὶ ποτὲ δὲν θὰ βλάψει τὸ κόμμα. Ἐγγυῶμαι». Τὰ πνεύματα καταλάγιασαν, μὰ καθὼς ἔπρεπε νὰ ἀνακοινωθεῖ ἡ «κόντρα ἀπόφαση», ἀντικατέστησαν, γιὰ τὴν περίσταση, τὸν κανονικὸ ταχυδρόμο μὲ τὸν διανοσούμενο καὶ λογοτεχνικὸ κριτικὸ Μ. Μ. Παπαϊωάννου, ὅστις θὰ μετέφερε τὴ νέα ἐντολή. Αὐτὴν ἀνακοίνωσε ὁ Λειβαδίτης στὸν Ἄρη καὶ τοῦ δήλωσε, ἐν μέσῳ λυγμῶν (ὄχι, δὲν ἐφευρίσκω) καὶπραγματικῆς συντριβῆς καὶ μετάνοιας πὼς, τοῦ λοιποῦ, στὸ

μέλλον, δὲν θὰ ἐπιτρέψει σὲ κανέναν Ρίτσο νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν Ἄρη· τὸ ρόλο αὐτὸν τὸν ἐπωμίζεται ὁ ἴδιος. « Μὴν ἐξάπτεσαι, τοῦ ἀπαντᾷ ὁ Ἄρης, καλύτερα κάτσε στὰ αὐγά σου. Αὐτὰ τὰ λέει ὁ Ρίτσος καὶ τὸ ὅτι εἰσακούστηκε θεώρησέ το ὡς προσωρινή κατάσταση. Ὁ Ρίτσος εἶναι ὁ Ρίτσος, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ αὐτὰ πού εἶπα ἐγὼ θὰ τὰ ξαναπῶ. Ἄν δὲν θῆς νὰ βρεθεῖς στὴ θέση μου, ἀπομακρύνσου ἀπὸ μένα καὶ μὴν ξανάρθεις ».

Ὁ Τάσος Λειβαδίτης ἐξομολογήθηκε τὰ παραπάνω καὶ στὸν Ἀλέξανδρο Ἀργυρίου – καὶ εἶναι πρὸς τιμὴν του. Τὴν ἐποχὴ, πάντως, πού συνέβησαν τὰ ἀγνοοῦσα. Ἐνα δελτάριο μόνο πῆρα ἀπὸ τὸν Ἄρη, ὅπου μοῦ ἔγραφε « ἐδῶ τρώω κλοτσιὲς ἀπ' τοὺς δικούς μας » – καὶ δὲν κατάλαβα λέξη.

Τὰ περὶ ρήξης. Ἅγιος Εὐστράτιος

Ὁ Ἄρης εἶναι ὁλομόναχος, δὲν ἔχει κανέναν στὸν κόσμο. Ἐχασε καὶ τοὺς δυὸ γονεῖς του ὅσο βρισκόταν στὴ Μακρόνησο. Ἀπὸ τὴν πρώτη του κιόλας σύλληψη, δὲν ξαναεῖδε τὴ Ρωσοεσθονίδα μητέρα του: ἐκείνη, ἀγνοώντας τὴν ἐλληνικὴ, δὲν εἶχε δικαίωμα οὔτε σὲ ἐπισκεπτῆριο οὔτε σὲ ἀλληλογραφία. Ὁ Γιάννης, μὲ τὸ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον καὶ τὴ φιλία του πρὸς τὸν Ἄρη, ἀνησυχεῖ μήπως καὶ ἀρρωστήσει ἀπὸ μελαγχολία. Διότι, κρατούμενοι ἢ ὄχι, ὅταν οἱ συνθῆκες τὸ ἐπιτρέπουν, ἀνταλλάσσουν γραφτὰ καὶ τὸ ποίημα πού τοῦ δείχνει ὁ Ἄρης ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν Γιάννη μὲ τὰ ἐξῆς σχόλια: « Πῶς ἀφέθηκες σὲ τόση ἀπαισιοδοξία, τώρα πού τὰ πράγματα μαλακώνουν, τώρα πού... , πού... , καὶ κυρίως, ἐσὺ πού δὲν τό βάλες κάτω στὴ Μακρόνησο, σὲ σημεῖο πού στηρίξεις ἐμένα ». Ὁ Ἄρης, κατὰ τὸ συνήθειο του, δὲν ἐβγαλε μιλιὰ. Πηγαίνει ὅμως τὴν ἐπομένῃ ἢ τὴ μεθεπομένη στὸ καλυβάκι τοῦ Γιάννη, μὲ ἓνα ἄλλο ποίημα. Ὅχι ἄλλο, ἀλλὰ τὸ ἴδιο, σὲ αἰσιόδοξη ἐκδοχή. Ὅπου ὁ Γιάννης ἐνθουσιάζεται: « Τό ἔξερ,

ἤμουν βέβαιος πὼς δὲν θὰ τὸ βάλεις κάτω ἔτσι μπράβο, Ἀρίκο μου, νὰ τὸ ποίημα, νὰ το ». – « Ἐάν », ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἄρη τοῦ μουζίκου, ὅπως τοῦ ἤχαμε κολλήσει τὸ παρατσούκλι χαϊδευτικά, « ἐάν ἐσύ, ὁ φίλος μου ὁ ποιητής, ὁ δάσκαλός μου πὺν μὲ ξέρεις, βρίσκεις τὸ ψεύτικο καλὸ καὶ τὸ ἀληθινὸ σκάρτο, δὲν εἶμαι ἀπλῶς ἓνας ἐπιδέξιος ταχυδακτυλουργός, ἄξιος νὰ ἀποσπᾷ μὲ εὐκολία τὸν ἐκάστοτε ἔπαινο, ἀλλὰ ἓνας κοινὸς καὶ ἀδίστακτος ἀπατεώνας, καὶ δὲν ξαναδείχνουμε τὰ γραφτά μας ».

Ἔχει γραφεῖ καὶ διαδοθεῖ πὼς εἶχαν χρόνια νὰ μιλήσουν. Πράγματι, στὸ μεσοδιάστημα πὺν μεσολάβησε ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐξορίας ὡς τὴν προσαγωγή του στὸ στρατοδικεῖο, ὁ Ἄρης ἐξακολουθεῖ νὰ κρατᾷ τὴν ἴδια στάση. Δὲν ἀνταλλάσσουν τὰ γραφτά τους καὶ ἡ ρήξη συνεχίζεται μὲ ἓνα πείσμα πὺν στοιχίζει καὶ στοὺς δύο. Ἡ πολύχρονη ὅμως σιωπὴ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπόφασης τοῦ στρατοδικείου, πὺν καταδικάζει τὸν Ἄρη σὲ δέκα χρόνια εἰρκτὴ γιὰ ἀνυποταξία. Ἡ ἀπομόνωση εἶναι τοῦ λοιποῦ ὀριστική, ἕως τὴν ἀποφυλάκισή του. Ἔως τὸ τέλος τοῦ 1958 ὁ Ἄρης βρίσκεται στὰ Γιοῦρα.

Ἡ ζωὴ στὸν Αἰ-Στράτη

Ὅταν, μέσα σ' ἓνα κλίμα διεθνῶν πολιτικῶν ἀλλαγῶν καὶ διπλωματίας, οἱ ἀρχὲς ἀποφάσισαν τὸ κλείσιμο τῆς Μακρονήσου, ἐπέτρεψαν στοὺς ἐκεῖ κρατούμενους νὰ ἀνακαλέσουν τὴ γνωστὴ δῆλωση μετανοίας. Τὴν πρώτη διότι ἀκολουθοῦσαν καὶ ἄλλες. Μὲ σταδιακοὺς ἐλέγχους στὶς « δηλώσεις » γινόταν ἀποτίμηση τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀνάνηψης, τῆς ἐπαναφορᾶς στὴν ὀρθὴ κρίση. Ὅταν, λοιπόν, οἱ « ἀνανήψαντες », δηλαδὴ ὅλο τὸ στρατόπεδο, παρουσιάστηκαν, ὁ καθένας μὲ τὴ σειρά του, δῆλωναν ὅτι ἡ δῆλωση μετανοίας ἀποσπᾶστηκε μὲ καταναγκασμό, ὅτι ἦταν ἀποτέλεσμα σωματικῆς καὶ ψυχολογικῆς βίας, καὶ ὑπέγραφαν

τώρα την αντιδήλωση. Μετά από αυτή τη διαδικασία, απόδειξη πώς δεν είχαν ανανήψει, τους ξανάβαλαν στα πλοῖα και τους μετέφεραν στὸν Ἅγιο Εὐστράτιο.

Ὑστερα ἀπὸ τὴ μακρονησιώτικη κόλαση, ἡσύχασαν. Ἐκεῖ, ὁ Ρίτσος, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῆς Λούλας, τῆς δευτερότοκης ἀδελφῆς του, ἔστησε λίγο λίγο τὸ καλυβάκι του. Ὁ Ἄρης, μὲ τὸ διπλό του πένθος, τὴ θεληματικὴ του ρῆξη μὲ τὸν Ρίτσο καὶ τὴ δική του σιωπὴ, ζεῖ στὴ μοναξιά, χωρὶς κανένα ψυχικὸ ἀποκούμπι. Ξύρισε τὸ κεφάλι του, δὲν ξανάραψε τὰ κουμπιά στὸ παλτό του, στὴ θέση τους ἔβαλε μιὰ παραμάνα. Τὸ ἀντίσκηνο ὅπου ἔζησε ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα χαρακτηρίστηκε ὡς τὸ ἀντίσκηνο τῶν ἐλαφρῶς σαλεμένων διανοητικῶν. Ὁ καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος, ὁ Κώστας Κύρκος, ὁ Γ. Δαμοράκης, πρῶην συνάδελφός μου στὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, ἀπὸ ὅπου μᾶς ἀπέλυσαν καὶ τοὺς δυὸ τὸ 1948, κι ἓνας γεωπόνος μαγεῖρεψαν –γιὰ σκέψου– κι ἔφαγαν καὶ οἱ πέντε τὸ συκώτι τοῦ κήτους ποὺ ἐκβράστηκε στὴν ἀκτὴ ὁ γεωπόνος ἀποφάνθηκε γιὰ τὴν καταλλήλότητά. Ἐπιπλέον, ὁ Ἄρης στὴ μεγάλη πλημμύρα ποὺ ξεσάκωσε καὶ παρέσυρε τὰ πάντα στὴ ρεματιά, παρέμεινε ξαπλωμένος στὸ κλινάρι του, ἀπὸ ὅπου παρατηροῦσε μὲ βιβλικὴ ἀταραξία καὶ περίμενε νὰ ἀνέβει ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ ἵσαμε τὸ στρώμα του.

Στὸν δρόμο τῆς ἐπανασύνδεσης

Ἐδῶ, δὲν μπαίνει τὸ ἐρώτημα ποίος θὰ μιλήσει πρῶτος καὶ ποίος δεύτερος. Χώρια ποὺ οἱ ποιητὲς συνομιλοῦν συνεχῶς μέσῳ τῶν γραφτῶν τους, πέρα ἀπὸ βουνὰ καὶ θάλασσες, ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα στὴν ἄλλη, ἀκόμη καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν ποτὲ συναντηθεῖ. Ἔτσι κι ἔδειχνε ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο ἓνα του ποίημα στὸν ἄλλο, ἔστω καὶ διαφωνώντας, ἔσπαγε ἢ σιωπῇ. Ἡ ἀποξένωση στὴν περίπτωσι Ρίτσου – Ἄρη ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη πληροφόρησης καὶ τῶν δύο

ἐξαιτίας τῆς πολύμηνης γιὰ τὸν πρῶτο καὶ πολύχρονης γιὰ τὸν δεύτερο στέρησης τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας, καὶ ὅχι ἡ μὴ συνάντησή τους. Ὅλα ἔχουν ἀλλάξει. Ἡ ἴδια ἡ Ἀθήνα τοὺς εἶναι ξένη τὰ κτίρια, ἡ κυκλοφορία, ὁ ρυθμὸς καὶ ὁ τρόπος ζωῆς. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἀπὸ ἐξορίες καὶ φυλακές, ἡ ἀνασύστασις τοῦ κατακερματισμένου κόσμου θὰ γίνῃ μὲ τὴν ἀνάγνωσις.

Ὁ Γιάννης ἐπέστρεψε πρῶτος. Μοῦ ζήτησε νὰ τοῦ δανείσω βιβλία ποὺ ἀγνοοῦσε, βιβλία ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ διάστημα τῆς ἀθελήτης ἀπουσίας του. Ξαπλωμένος, ὅπως τὸ συνήθιζε καὶ ὅπως ἔπρεπε, ἐξαιτίας τῆς παλιᾶς ἀρρώστιας του, τῆς φυματίωσης, καὶ γιὰ νὰ μὴν κουράζεται, τοῦ διάβαζα. Μὰ γιὰ νὰ ξαναμπεῖ στὴν καθημερινότητα χωρὶς νὰ φθαρεῖ ἀπὸ αὐτή, νὰ ξαναμπεῖ στὸν χώρο ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει, τὸν μόνον χώρο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ποὺ ὁδηγεῖ στὴ ζωὴ, τὰ πρῶτα βήματα, τὴν ἀνάσα ὡς πολίτη, θὰ τοῦ τὰ δώσει ἡ ποίησις ἑνὸς ποιητῆς: ὁ Γιώργος Σεφέρης. Τὴν πρώτη κιόλας νύχτα τῆς ἐλευθερίας του, ξημερωθήκαμε. Μὲ δυὸ μόνον ποιήματα: ὡς τὴν αὐγή. « Piazza San Nicolo » καὶ « Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀσίνης »: καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὸ *Ἡμερολόγιο καταστρώματος Α΄*.

Ὁ Ἄρης ἔρχεται στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὰ Γιούρα, στὸ τέλος μιᾶς δεκάχρονης καταδίκης γιὰ ἀνυποταξία, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1958. Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του ζεῖ μόνον τὴ νύχτα. Τὴν ἡμέρα, κουκουλωμένος μὲ μιὰ κουβέρτα, κἀναι πὼς κοιμᾶται διότι δὲν τοῦ μιλάει κανεὶς. Κανεὶς ἀπὸ τοὺς συγκρατούμενους του, ὁγδόντα τὸν ἀριθμὸ, σ' ἓνα θάλαμο χωρὶς προαυλισμὸ. Δὲν τὸν θεωροῦν δικό τους. Γιὰ νὰ ἀποφύγει ὅποιαδήποτε προστριβὴ μέσα στὴ διπλὴ αὐτὴ ἀπομόνωση, μόνον ὅταν παύουν οἱ συζητήσεις, οἱ διαφωνίες, οἱ λοιδορίες, δηλαδὴ μέσα στὴ νύχτα, ὅταν ὅλοι κοιμοῦνται, προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσει ἓναν δικό του χώρο. Μελετᾷ τὴν ἰσπανικὴ καὶ τὴ γερμανικὴ γλώσσα. Συμπληρώνει ἐπίσης τὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Εὐθύτης ὁδῶν*, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ γράφει στὶς φυλακὲς τῆς Αἴγινας καὶ ὅπου περιέχονται τὰ πλεόν

αίρετικά του ποιήματα. Φτάνοντας στην Ἀθήνα, ἔχει τόση ἀνάγκη νὰ τοῦ μιλήσουν, νὰ μιλήσει καὶ ὁ ἴδιος, ὥστε ὁ ἄνθρωπος ποὺ πέρασε ὅλη του τὴ ζωὴ κλεισμένος μέσα σ' ἓνα δωμάτιο μεταφράζοντας, ἐπιδίδεται ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σὲ ἀγώνα δρόμου. Συναντᾷ ὅλους περίπου τοὺς γνωστοὺς ποὺ ἄφησε πίσω του: τὸν Ἀλέξανδρο Ἀργυρίου, πρῶτον ἀπὸ ὅλους, τὸν Ἀλέξανδρο Κοτζιά, τὸν Τάκη Σινόπουλο, τὸν Ρένο Ἀποστολίδη, τὸν Τίτο Πατρίκιο, τὸν Κώστα Κουλουφάκο, τὸν Μάρκο Αὐγέρη, μὲ τὸν ὁποῖο διαφώνησε καὶ ποὺ τὸν ἀπογοήτευσε, τὴ Γαλάτεια Καζαντζάκη, μὲ τὸ καθαρό, τετράγωνο μυαλὸ – γιὰ τὴν ἐποχὴ, μιὰ ἐξαίρεση. Ὁ Γιάννης Κορδάτος τὸν καλεῖ σπίτι του· τὸν βρίσκουμε σὲ ταβερνάκια μὲ τὸν Στρατὴ Τσίρκα. Ἐγὼ δὲν ἔπαψα οὔτε λεπτὸ νὰ βλέπω τὸν Γιάννη. Τέλος ἡ ἐποχὴ ποὺ ἔτρεχα στὰ τμήματα μεταγωγῶν, πίσω ἀπὸ τὰ σίδερα, ἔστω καὶ γιὰ τὸ ἐπιτρεπόμενο ὄριο τῶν πέντε λεπτῶν. Τώρα, ξανὰ στὸ σπίτι του καὶ ἄς ἔχω εἰσπράξει ἤδη μιὰ γερὴ κατσάδα γιὰ τὰ γραφτὰ ποὺ τοῦ ἔδειξα μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὶς ἐξορίες.

— Δὲν ξέρω τί θὰ κάνεις ἐσύ, ἐγὼ ἐξακολουθῶ νὰ συναντιέμαι μὲ τὸν Ρίτσο, λέω στὸν Ἄρη.

— Ἔ, τότε γιατί δὲν τοῦ λὲς νὰ ῥθει ; Πές του νὰ ῥθει.

Αὐτὸ ἦταν. Στὸ μπαλκόνι τῆς ὁδοῦ Σπετσῶν ξανάρχισαν οἱ συζητήσεις καὶ οἱ μονόλογοι, καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές. Ἡ γειτονιὰ βούιξε ἀπὸ τὴ στεντόρεια φωνὴ καὶ τὸν λεκτικὸ χείμαρρο τοῦ Ρίτσου. Μόνον ὅταν πῆγαινε νὰ ξημερώσει, γύρω στὶς πέντε τὸ πρωί, ἔπαιρνε τὸ δρόμο γιὰ τὸ σπίτι του. Μὲ τὰ πόδια. Ἀπὸ τὴν Κυψέλη ὡς τὰ Λιόσια.

Δείγματα ἀσυμφωνιῶν

Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Ρίτσος γράφει ἀσταμάτητα. Μπορεῖ καὶ δέκα, καὶ παραπάνω ποιήματα τὴν ἴδια μέρα. Γιὰ τὸν Ὁρέστη

ὅμως ('Ιούνιος 1962 - 'Ιούλιος 1966)¹, ἐγὼ ξέρω καὶ μαρτυρῶ: ἡ γραφή τοῦ 'Ορέστη στὴν τελικὴ τῆς μορφῇ τοῦ πῆρε χρόνια ἐπτὰ.

Θὰ διαπράξει ἢ δὲν θὰ διαπράξει τὸν φόνο; 'Αναποφάσιτος ὁ Γιάννης, ἐνῶ ξέρει πὼς εἶναι « ἀνέτοιμος, ναί »· ὁμολογεῖ ὁ 'Ορέστης: « ὁλότελα ξένος μπροστὰ στὸν προορισμὸ πὺ οἱ ἄλλοι μοῦ ἔταξαν. Πῶς γίνεται οἱ ἄλλοι νὰ ὀρίζουν λίγο λίγο τὴ μοίρα μας, νὰ μᾶς τὴν ἐπιβάλλουν κι ἐμεῖς νὰ τὸ δεχόμαστε; [. . .] Τί θέλουν ἀπὸ μένα; "Ἐκδίκηση. Ἐκδίκηση", φωνάζουν. "Ἄς τὴν πράξουν λοιπὸν μοναχοὶ τους, μιὰ κι ἡ ἐκδίκηση τοὺς τρέφει ».

– Δὲν θὰ τοῦ ὀπλίσεις τὸ χέρι, Γιάννη; ἔτσι δὲν εἶναι, Γιαννούλη;

Δὲν θυμᾶμαι ποτὲ οἱ συζητήσεις μας νὰ μὴν ἦταν συζητήσεις. Φυσικά, γιὰ τὸν 'Ἀρη δὲν μπαίνει θέμα. 'Αρνεῖται τὸν φόνο, μιὰ κι ἔξω, μιὰ καὶ καλή. 'Ἐδῶ ἔχουμε μονόλογο. 'Απὸ τὴ μεριά μου, ὅμως, τόση καὶ τέτοια ἀντίσταση δὲν ἔχω ξαναπροβάλλει. Καὶ ὄχι μόνον ἐπιμονή, ἀλλὰ καὶ κάτι σὰν παράκληση φορτικὴ ὡς τὴν ἰκεσία. 'Ἰκεσία γιὰ τὸ ποιοῦ; Οὔτε γιὰ τὸν 'Ορέστη οὔτε γιὰ τὸ φονικό, συντελεσμένο ἢ μή, ἀλλὰ γιὰ ἐκεῖνο τὸ κενὸ πὺ βλέπω στὸ ποίημα, ἀπὸ τὸ ξημέρωμα ὡς τὴν ἀναγνώριση: « Αὐτὸ τὸ δίκαιο τέλος – ναί; – μετὰ ἀπὸ τὴν πιὸ δίκαιη μάχη; » Ποιὸ δίκαιο τέλος; ποιά δίκαιη μάχη; 'Αντιγράφω αὐτὴ τὴ φράση μὲ τὰ ἐρωτηματικά της: ὥστόσο, ἀναρωτιέμαι: μήπως εἶναι καὶ δική μου;

'Ο 'Ορέστης δὲν στάθηκε ἐμπόδιο. Τὸ ποίημα τοῦ Γιάννη πὺ δὲν κατάφερα τὸν 'Ἀρη νὰ τὸ ξεπεράσει εἶναι « 'Ἡ ἑορτὴ τῶν 'Ανθῶν » (Μάης 1957).² Τὸ διάβασε στὸ τέλος τοῦ 1958, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του ἀπὸ τὰ Γιούρα. 'Αργήσα νὰ παραδεχτῶ πὼς ἐκεῖνος εἶχε δίκιο.

1. Τώρα, στὴν *Τέταρτη διάσταση*, Κέδρος, 'Αθήνα 1972.

2. Στὴ συλλογὴ *Γενικὴ δοκιμή*, τώρα στὸν Γ' τόμο τῶν *Ποιημάτων*, Κέδρος, 'Αθήνα 1964.

Πέρα από τὰ ποιήματα. Τὸ ψωμὶ καὶ τὸ ἀλάτι.

Τί ἐννοοῦσε ὁ Ρίτσος ὅταν εἶπε στὸν Ἄρη « ἐσὺ στήριξες ἐμένα »

Ἄνδρες παραταγμένοι στὴν ἀκτὴ, ὀπλισμένοι μὲ ρόπαλα, ὑποδέχονται τὶς φουρνιές τῶν ἐξορίστων ποὺ μεταφέρονται ἀπὸ ἄλλα νησιά στὴ Μακρόνησο. Ἡ ὑποδοχὴ εἶναι πιά γνωστὴ καὶ ἀντάξια τῆς ἀντικομμουνιστικῆς ὑστερίας. Τὴν ὑπέστη ὁ Ἀνδρέας Νενεδάκης – πρώτη φουρνιά. Δὲν θὰ κάτσω νὰ ἀφηγηθῶ λεπτομέρειες αὐτοῦ τοῦ μακελειοῦ· τὸ ἔχει καταθέσει ὁ ἴδιος σὲ βιβλίο του.¹

Μόλις ἔφτασε ὁ Ρίτσος στὸν, κατὰ Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Νέο Παρθενώνα, φίλοι, ἀπλοὶ θαυμαστές, γνωστοὶ καὶ ἄγνωστοι τὸν προειδοποίησαν: « Μὴν ἀντισταθεῖς. Ἐδῶ, οἱ ἀνάπηροι, οἱ ψυχοπαθεῖς, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφιξή τους καὶ τὴν πρώτη ὑποδοχὴ, εἶναι ἀμέτρητοι. Καὶ δὲν μιᾶμε γιὰ τὶς δολοφονίες. Ἔχουμε ὅμως καὶ μονόφθαλμους ἢ κατευθεῖαν τυφλοὺς. Πρόσεξε, Ρίτσο. Τὰ μάτια σου· θὰ σοῦ βγάλουν τὰ μάτια ».

Τί μοῦ εἶπε ὁ ἴδιος ὁ Ρίτσος: « Ἦλθε καὶ μὲ βρῆκε ὁ Ἄρης. Ἦρεμα, πάρα πολὺ ἤρεμα καὶ σοβαρὰ μοῦ λέει: Ἄκουσε, Γιάννη, ὁ σωματικὸς πόνος, τὰ χτυπήματα, ὁ βούρδουλας λίγο-πολὺ ἀντέχονται – ἔχουμε παραδείγματα. Τί γίνεται ὅμως μὲ τὸ ψυχικὸ μαρτύριο; Ἄν αὐτὸ λυγίσει, λυγίζεις. Ἐκεῖ θὰ ποντάρουν οἱ βασανιστές· στὴν ψυχικὴ σου ἀντοχή. Ἄν διαβλέψουν ὅτι ἀντέχεις, δὲν θὰ σηκώσουν χέρι ἐπάνω σου. Γιατὶ εἶσαι ὁ Ρίτσος ».

Γαρυφαλῶ Γεωργιάδου-Ρίτσου, ἱατρός. Καρλόβασι, Σάμου.

Ἡ Φαλίτσα, σύζυγος Γιάννη Ρίτσου

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γιάννη, τὶς Παρασκευές τὶς περνούσαμε μαζί, στὸ σπῆτι της. Ἐρχόταν ἀπὸ τὸ Μαρούσι νὰ περάσει τὸ

1. *Οἱ μαργαρίτες τοῦ Ἀγίου*, Ἀθήνα 1962.

Σαββατοκύριακο στο διαμέρισμα τῆς ὁδοῦ Παπαναστασίου. Ἄν πῶ πὼς βράζαμε κουνουπίδι, ποὺ ἄρεσε καὶ στίς δυό μας, μὴν παραξενευτεῖτε. Μιλούσαμε –για τί ἄλλο ;– για τὸν Γιάννη. Τῆς ἔδειχνα τὶς φωτογραφίες, τῆς μίλησα για τὸ ἄρνάκι¹, εἶδε τὴ φωτογραφία ποὺ τὸ ταΐζει ἔξω ἀπὸ τὸ καλυβάκι του· δὲν τό ’ξερε, δὲν τῆς μίλησε γι’ αὐτὸ ὁ Γιάννης. Καὶ τὸ μακρονησιώτικο περιστατικό ; « Βεβαίως, μοῦ ἀπαντᾷ· καὶ σοῦ λέω καὶ τοῦτο : ξέρεις πολὺ καλὰ πὼς ὁ Γιάννης, καθὼς καὶ ὁ Ἄρης, ἀποκλείεται νὰ θυσιάσουν τὴ σωματικὴ τους ἀκεραιότητα· νὰ ὑποστοῦν σωματικὴ βία, ναί· ἀλλὰ ὅχι νὰ μείνουν ἀνάπηροι. Καὶ τοῦτοι ἐδῶ μὲ τὰ ρόπαλα σπᾶνε κόκαλα, καὶ χέρια καὶ πόδια. Ὁ Γιάννης εἶναι ἔτοιμος νὰ ὑπογράψει. Παίρνει κιόλας τὸν ἀνῆφορο ν’ ἀνέβει τὸ λόφο. Ὁ Ἄρης φτάνει ἀκριβῶς τὴν κατάλληλη στιγμή μὲ τὰ κατάλληλα λόγια ».

Καλὸ ταξίδι, Φαλίτσα. Ἡ τελευταία μας συνάντηση πραγματοποιήθηκε στὴ Σάμο, ὅπου πῆγα νὰ τὴ δῶ, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπουσία της. Τὴν ὀριστική.

Τὰ χαμένα. Ὑποθέσεις. Ἀρχὴ μύθων ;

Πρώτη μεγάλη πίκρα τὰ τεταρτοαυγουστιανὰ χαμένα. Τότε μοῦ μιᾷ για τὸ ποίημα-ἀφιέρωση τοῦ Παλαμᾶ, « Παραμερίζουμε,

1. Μᾶλλον πρόκειται για τὸν « Ἰσαάκ », ποὺ ἀναφέρει σὲ δελτάριό του στὴ Λούλα (7.7.51): « Ἡ μιὰ [φωτογραφία], ὅπως βλέπεις, εἶναι μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ σπιτακίου μας μαζί μὲ τὸν “Ἰσαάκ” τὸ ἄρνι μας, ποὺ τὶς προάλλες τὸν θυσιάσαμε τὸ φουκαρὰ – μὰ λίγο πρὶν ἀπ’ τὴ θυσία τὸν ἀπαθανάτισαμε μὲ τρεῖς τέσσερις φωτογραφίες. Ἵσως ἐτούτῃ ἡ ὑστεροφημία νὰ τὸν παρηγόρησε κάπως για τὸ χαμὸ τῆς ζωῆς του ». Γλυκεῖα μου Λούλα, « Νέα Σύνορα », ἐκδ. Λιβάνη, Ἀθήνα 1997, σσ. 138-139.

ποιητή, για να περάσεις » (1937). Τò μεγάλο πεζό, γύρω στis χίλιες σελίδες, με τὸν τίτλο « Στὸς πρόποδες τῆς σιωπῆς », διαβάστηκε στὸ σαλόνι τοῦ τότε μονώροφου σπιτιοῦ με κῆπο τῆς ὁδοῦ Παπαναστασίου παρουσία τοῦ Ἀνδρέα Φραγκιᾶ, τοῦ Ἀρη Ἀλεξάνδρου, ἐμοῦ καί, φυσικά, τοῦ ζεύγους Φιλιακοῦ.¹ Ἔχει μείνει στὴ μνήμη μου καὶ τὸ παρομοιάζω με τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ρομαίν Ρολὰν *Ζὰν Κριστόφ*, τόμοι δέκα. Τέτοιες διαστάσεις θὰ ἔπαιρνε. Καταστράφηκε· χαμένο· ἀτέλειωτο στὸ διάστημα τῶν « Δεκεμβριανῶν » καὶ σὲ ὅ,τι ἐπακολούθησε. Τὸ ἐντιμο ἄτομο τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος, στὸ ὁποῖο γνωρίζω ὅτι τὸ ἐμπιστεύτηκε, μαζὶ με ἄλλα γραφτά, δὲν ἄντεξε στὸ κλίμα φόβου ποὺ ἐπικρατοῦσε καὶ τὰ κατέστρεψε. Σύμφωνα με τὴ δική μου συνείδηση καὶ δεοντολογία, δημοσιογραφική, φιλική, ἀνθρώπινη, σὲ αὐτὸ καὶ μόνο τὸ ἄτομο ἀνήκει, αὐτὸ καὶ μόνο τὸ ἄτομο δικαιούται νὰ ἀποκαλύψει τὴν ταυτότητά του, καὶ κανεὶς ἄλλος. Ὅπως εἶχα χρέος, τὸ ἐκμυστηρεύτηκα στὴν Ἑρη. Κρατᾶμε καὶ οἱ δυὸ τὴ σιωπή.

Ὁ Γιάννης Ρίτσος σκίζει, καταστρέφει μόνος του. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν ἐξορία, καθισμένος κατὰχαμα, σταυροπόδι σὰν Ἰνδὸς γητευτῆς φιδιῶν, σκίζει, σκίζει χειρόγραφα καὶ τὰ βάζει

1. « Τὸ 1942, παράλληλα με τὸν Ἀρίστο, γράφεται ἓνα μυθιστόρημα-ποταμὸς ποὺ θὰ φθάσει τὶς χίλιες σελίδες. Τίτλος: *Στὸς πρόποδες τῆς σιωπῆς*. Χωρὶς συγκεκριμένη πλοκή, μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες του περνοῦσαν μνῆμες καὶ περιστατικὰ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, στοχασμοί, ὄνειρα καὶ ὄνειροπολήσεις. Τακτικοὶ ἀκροατές, οἱ ἀχώριστοι φίλοι τῶν χρόνων τῆς Κατοχῆς: ὁ Ἀντρέας Φραγκιᾶς, ὁ Ἀρης Ἀλεξάνδρου, ὁ Φάνης Καμπάνης καὶ ὁ Χρῆστος Θεοδωρόπουλος. Τὸ μυθιστόρημα καταστράφηκε κι αὐτὸ μαζὶ με τὸ ὑπόλοιπο ἀρχεῖο [λίγο μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 1944] ». Αἰκατερίνη Μακρυνικὸλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου 1924-1989*, ὁ.π., σ. 191. Πρβλ. καὶ σχετικὸ σημείωμα τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ στὸ τέλος τῶν *Συντροφικῶν τραγουδιῶν*, ἐκδ. « Σύγχρονη Ἐποχή », Ἀθήνα 1981, σσ. 199-201.

σὲ λεκάνες. Παραβρέθηκα στὴ θλιβερὴ σκηνὴ μὲ τὴν πρώτην ξέχειλη λεκάνη. Βουβή· ποῦ νὰ ἀρθρώσω λέξη, νὰ φέρω ἀντίρρηση μπρὸς στὴ συνειδητὴ, θεληματικὴ, καθαρὰ σαδομαζοχιστικὴ πρόκληση; Ἐφυγα, ἐνῶ ἐκεῖνος μοῦ φώναζε: « Σᾶς τὰ χαρίζω· δὲν τὰ πουλῶ. Πάρτε τα, βάλτε καὶ τὸ ὄνομά σας ».

Ἦταν ἡ πρώτη αὐτοκαταστροφικὴ χειρονομία ἀμέσως μετὰ τὴν ἐξορία. Ἡ δεύτερη περιγράφεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ ποῦ λάβαμε στὸ Παρίσι μὲ ἡμερομηνία 4.10.1971. Ὁλόκληρος κατάλογος.

Ἀπορίες γιὰ τὰ χαμένα

Σὲ δυὸ σπίτια ἔφαχνα ὥρες· μὲ τὸ μεροκάματο. Ἐνα ἀπόγευμα γύρω στὶς 4 μ.μ., ἀνέβηκε ἡ Φαλίτσα στὸ μικρὸ διαμέρισμα τοῦ Γιάννη καὶ μοῦ ἔφερε ἕνα γιαούρτι κι ἕνα μῆλο. « Θὰ σταθῶ νὰ φᾶς, μοῦ εἶπε· σ' τὸ ζητῶ σὰν γιατρός, νηστικὴ ἀπὸ τὸ πρωί· θὰ πάθεις ὑπόταση ».

Τὴν τρίτη ἢ τέταρτη μέρα, κατὰ τὰς γραφάς, φωτίστηκα ὅπως ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὸ δρόμο πρὸς τὴν Δαμασκό· τὰ ἀμέτρητα χαρτοκιβώτια περιεῖχαν ἀπλῶς κάρτες καὶ οὐχὶ ἐπιστολές· διάφοροι, μπορεῖ καὶ ἄγνωστοι, ἀπηύθυναν εὐχὲς γιὰ αἴσιον καὶ εὐτυχὲς νέον ἔτος στὸν μεγάλο ἀγωνιστὴ καί, ποῦ καὶ ποῦ, στὸν ποιητὴ. Ὁ μάταιος κόπος μου δὲν ἀφορᾷ μόνο τὶς χαμένες ἐπιστολές μου πρὸς Ρίτσο· ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴ διαπίστωση ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ χαρτομάνι χρονολογεῖται, περιέργως, ἀπὸ τὸ 1978. Τὰ πρὶν;

Δικαίως ἀναρωτιέμαι: ἔγινε ποτὲ λόγος γιὰ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ρίτσου; τουλάχιστον αὐτὴν ποῦ γνωρίζω, πέρα ἀπὸ τὴ δική μου καὶ τοῦ Ἄρη, λόγου χάριν, τῶν δύο Γάλλων μεταφραστῶν Gérard Pierrat καὶ Dominique Grandmont; Καὶ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Louis Aragon, *La semaine sainte*, χαρισμένο μὲ θερμὴ ἀφιέρωση;

Ποιητής τοῦ λαοῦ

Πῶς μεταφράζω τὸ μεγάλο δῶρο τοῦ Ρίτσου πρὸς τὸν λαό, τὸ ἀκριβὸ δῶρο στὸ κόμμα.

Τοποθετημένος ἤδη ἀπὸ τὴ νιότη του ἀπὸ τὴν ἐδῶ μεριά, θὰ βοηθᾷ, ὅποτε τοῦ ζητηθεῖ, μὲ τὰ μέσα ποὺ διαθέτει. Ὁ φίλος μας ὁ ξυλουργὸς χαρίζει ἐπιπλα, σκαμνάκια καὶ καρεκλάκια δικῆς του κατασκευῆς, καμιά φορὰ καὶ τραπεζαρίες ὁλόκληρες. Ὁ Ρίτσος, χειροτεχνήματα λέξεων. Τὰ ἔχει χωρίσει: ἐδῶ ἡ ΠΟΙΗΣΗ καὶ ἀπὸ δίπλα « Τὰ ἐπικαιρικά »¹ – ἡ Ἔρση συμφωνεῖ.

Ἔξοδος

Ὁ κύκλος κλείνει. Τὸ φίδι δαγκώνει τὴν οὐρά του.

Δελτάριο 9.10.1948, Κοντοπούλι Λήμνου:

«Γιὰ στοχάσουν τὸν Πόρο καὶ τὸ καλοκαίρι μας »

Ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ μεγάλου σπιτιοῦ, τελευταῖο κτίσμα τότε στὴν ἄκρη τοῦ μικροῦ Νεωρίου, πρότεινε στὸν Ρίτσο νὰ τὸν φιλοξενή-

1. Ἔτσι τὰ χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ὅταν συγκεντρώνει ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιητικά του κείμενα στὸν ὁμώνυμο τόμο, τὸν *Ε' τῶν Ποιημάτων* του, ἐκδ. Κέδρος, 1975. Σὲ τοῦτα θὰ πρέπει τουλάχιστον νὰ συνυπολογιστοῦν καὶ *Τὰ συντροφικά τραγούδια*, ποὺ συγκεντρώνονται σὲ τόμο μὲ ἀφορμὴ τὰ 40χρονα τοῦ ΕΑΜ. Πρβλ. καὶ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ συγκαταουμένου του στὸ Παρθέني τῆς Λέρου Ἀλέξη Σεβαστάκη: « Ἄλλοτε μοῦ ἔλεγε: Εἶμαι σὰν τὸν παλιὸ σιδηρουργὸ τοῦ χωριοῦ. Ἐκεῖνος δούλευε ἀπὸ νύχτα ὡς νύχτα γιὰ νὰ φτιάξει τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἀγροτῶν. Ἔτσι νιώθω. Κάθε πρωί, φορῶ τὴν πέτσινη ποδιὰ καὶ δουλεύω συνέχεια τοὺς στίχους μου. Φεύγω ἡσυχος. Τὸ δῶρημα τῆς φύσης, καλὰ τὸ καλλιέργησα ». Παρατίθεται ἀπὸ τὴν Ἀγγελικὴ Κώττη στὸ βιβλίο της *Γιάννης Ρίτσος. Ἐνα σχεδιάσμα βιογραφίας*, Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1996, σσ. 149-150.

σει μαζί με τη συντροφιά του. 'Ο Γιαννούλης ζήτησε να του επιτρέψει να κατασκηνώσουμε σε μιάν άκρη του μεγάλου περιβολιού. 'Η παρέα, ή συντροφιά: έμεϊς οί τρεϊς, δυο άγόρια κι ένα κορίτσι. 'Ο Γιάννης Ρίτσος 38 έτών, ό 'Αρης 'Αλεξάνδρου κι εγώ 25 – ίδια ηλικία. Στρώσαμε τις κουβέρτες μας στον ίσκιο μιās τεράστιας βελανιδιάς, πάνω από ένα στρώμα πευκοβελόνες. Δίπλα μας τó πηγάδι. Τό ξύλινο γιατάκι με τó μοτέρ πού άνέβαζε τó νερό, εύρύχωρο, χρησίμευε για κουζινίτσα.

'Εγώ έφερα τήν γκαζιέρα, ό 'Αρης τήν κατσαρόλα, ό Γιάννης ένα τηγάνι, ένα άνεξάντλητο άνεκδοτολογικό ρεπερτόριο, τήν εύφορία τών όνείρων του καί, οί τρεϊς μας, τις φαντασιώσεις μας. 'Εφηνε ό ήλιος τó ψωμί, φύλλο δέν σάλευε, μέσ στην άπανεμιά σταματούσαν ώς καί τά τζιτζίκια. "Όλη μέρα μέσα στη θάλασσα, πού να προφτάσεις να ντυθεϊς, δηλαδή να βάλεις τó μαγιό σου καί, σάν έπεφτε ή νύχτα, τά άγόρια ξεπερνιόντουσαν ποιός θα χτυπήσει πρώτος τó ψάρι, με τó πυροφάνι. 'Ατζαμήςδες: έκαναν τάχα τούς ψαράδες, τζίφος στον τζίφο: « νιώθω πώς κάτι χτύπησα », φώναζε ό 'Αρης κι έβγαλε από τó νερό ένα παλιό παπούτσι. "Όλα μιá πρόφαση να ξοδευτούμε. 'Ανθρώπου μάτι δέν μάς έβλεπε: κάναμε ό,τι θέλαμε, οί τρεϊς μας: τά γέλια μας ό κόσμος όλος. Ποϋ καί ποϋ, πήγαινε ώς τó σπίτι ένας από μάς να γυρέψει ένα μαχαίρι ή τó σουρωτήρι, όταν βράζαμε μακαρόνια.

'Ένα καίκι πλευρίσε κάποιο άπόγευμα – μιá επίσκεψη. 'Εψαχναν να μάς βρουν, καί μάς βρήκαν (τούς τó ειπε ό Γκοβόστης) ή ήθοποιός κ. 'Ελένη Χαλκούση, ό χορευτής 'Αγγελος Γριμάνης. 'Ετσι βρεθήκαμε στον πολιτισμένο κόσμο, μιλώντας έλληνογαλλικά, όπως εκείνοι. Δέν ήταν τó ίδιο όπως όταν πηγαίναμε άναγκαστικά ώς τó λιμάνι. Βάζαμε τότε τά σορτσάκια μας, φορούσαμε πουκάμισο καί οί τρεϊς, καλά παιδιά, κάναμε τις προμήθειές μας – να μήν ξεχάσουμε τή ζάχαρη για τó γλυκό πού έφτιαχνε ό Ρίτσος, τή σπεσιαλιτέ του. Παίρναμε από τόν καπετάνιο τά δοκίμια για τις τυπογραφικές διορθώσεις πού έκανε ό Ρίτσος στοϋ

Γκοβόστη, κι ἐπιστρέψαμε στὴν ἀνεμελιά μας – ἔξω ἀπὸ κάθε κοινωνικοπολιτικὴ σύμβαση. Σπίθες φωτιᾶς πάλεuan καθημερινὰ στὸν ἄέρα, ὃ ἥλιος ἀνέβαινε θαμβωτικὸς καὶ ἡ θάλασσα πηγαينو-ερχόταν ἀδιάκοπα, ἀλλάζοντας τὸ σκοῦρο μπλὲ σὲ γαλανό. Ἐμεῖς παραμείναμε ὥς τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ φλογισμένοι, διάτρητοι, ποτισμένοι μὲ ἄλάτι, ἀνυστερόβουλοι.

Γιατί τάχα ἀμαρτία ἢ συμφωνία μὲ τὴν ἐπιθυμία μας ;¹

1. Γιάννης Ρίτσος, *Ἰσμήνη*, στὸν τόμο *Τέταρτη διάσταση*, ὅ.π. Πρβλ. καὶ *Εἰκονοστάσιο Ἀνωνύμων Ἀγίων*, τόμ. 7 (*Σφραγισμένα μ' ἕνα χαμόγελο*. 12-15. VII. 84), Κέδρος, Ἀθήνα 1986.

Κοντοπύρι 10-XI-48

Златицеви из Калифа

Χαίρεται μέρα η σήμερη. Ἄγρια λό γρηγο-
ράει σε, πύρα κι ἀπ' τοῖ ἄρη τοῖ ἄλγυα. Σὺ
πεδύρντα. Τώρα πὺ χαίρνεται ὁ γαυ-
μάς ἐν μέρα τοῦ δόξαμο, δυνατὸν πᾶς
ὁ περριένωρε. Πάσαν ὃ ἀγέρνδες - φερ-
τὸν ἀπ' ὅσω - ἡτοβόγαν λά ἰσάμα. Εἶναι μὴ
ἀγρίατα ὁ μὴ δύναν. Βαδάνει ἡ ἔρμυ.
Μὰ ἡ καρδιά εἶναι γενάμ - λό ἔρεως - γεν-
μ χαρὰ κι ὀρροφία. Ἀγέω πῶ. Τῶ φῶ
κάδε μέρα - ἀλαρίαμα - ἕνας πυρελὸς - δέ-
τω νὰ σὺ φῶν ἀπ' ἡ χαρὰ μὲ - παλ-
μ ἡ πύρα εἶναι χαρὰ - ἡτορὶ νὰ ἡ φῶ
ἕω χαρὰ. Ὡ, ἕω καλοβαίνεις. Τῶ φῶ
φῶ βιανιά - μὲ περριένων λά χαρὰ μὲ.
Τῶ φῶτα ἕνα δαλφικό. Ὡ φῶ μῦπολά ὁ
δῶλερο - ὁ παῖν καλ. Σῦραφίω μέρε.
Μὲ δειγὰν νερομπορὸς. Ὡ τοῦ καὶ ὁ
δὶα ἀπ' ἡ Σῦν μὲς. Ἄντολὸς πυρελὸς. Εἶ-
μαι καγὰ. Χαίρεται νὰ μὲ βιανίσει ὁ ἀγ-
ρὸς τοῦ πρόσωπο. Κελέγῃ μὲ, μὴν κερ-
τῶσαι λόο. Εἶσαι ἀδυναλῆα. Ὁ μὴν σε
ἡ κἀναι; Ὁ Σανάντα, ἡ ἄγρια; Τῶς λό
φῶν. Ἄλανε ἡ πᾶς κατῖ. Δεῖ περ-
τὸν ὀρμος. Μὰ, κι ἀγρίοπῶδε - εἶπῶδε
κατά. Ἄπ' ἡ Μῦρὰνλο πύρα δὺν γράμματα.
Ἄντοκατα γῖπο. Μὰ, ἕ, ἡ κι ἀν γέω, μὲ γῖ-
πῶτε παῖν. Σῖ ὅταν ἀγέω πᾶν νὰ γενίω
μέσα μὲ ἡ δέσν σε. Ὡ πῶτε λά κα νὰ δὸ
πᾶ πῶς ὁ ἀγρῶ; Ἄντο πὺ ὁ εἶναι δυν-
μένος παλὶ παρῶντες ἡ πᾶντον. Πᾶν, ἀντὶ δὶα

Γιάννης Ρίτσος

Κοντοπούλι, Μούδρου

Λήμνος

Κυρίαν Καίτη Καμπάνη

Τιμοθέου 45, Αθήνα

Κοντοπούλι 10-XI-48

Άγαπημένη μου Καιτούλα

Χαρούμενη μέρα ή σημερινή. Πῆρα τὸ γραμματάκι σου, πῆρα κι ἀπ' τὸν Ἄρη καὶ τὴ Λούλα. Σᾶς πεθύμησα. Τώρα πὺν χειμω-
νιάζει καὶ κλεινόμαστε ὅλη μέρα στὸ θάλαμο, ὄνειρευόμαστε καὶ
περμένουμε. Φτάσαν οἱ ἀγέρηδες –σφυρίζουν ἀπ' ὄξω– τριζο-
βολᾶν τὰ τζάμια. Εἶναι μιὰ ἀγριάδα καὶ μιὰ δύναμη. Βαθαίνει ἡ
ἐρημιά. Μὰ ἡ καρδιά εἶναι γεμάτη –τὸ ξέρεις– γεμάτη χαρὰ κι
ὁμορφιά. Δουλεύω πολὺ. Γράφω κάθε μέρα –ἀσταμάτητα– ἕνας
πυρετὸς –θέλω νὰ σᾶς φιλήσω ἀπ' τὴ χαρὰ μου– γιὰτι κ' ἡ πίκρα
εἶναι χαρὰ –μπορῶ νὰ τὴ φτιάξω χαρὰ. ὦ, ἐσὺ καταλαβαίνεις.
Σοῦ γράφω βιαστικὰ – μὲ περμένουν τὰ χαρτιά μου. Τέλειωσα
ἕνα θεατρικόν. Ἐβαλα μπροστὰ καὶ δεύτερο – καὶ ποιήματα.
Ζωγραφίζω κιόλας. Μοῦ στείλανε νερομπογιές. Ἐχω καὶ κάτι
σχέδια ἀπ' τὴ ζωὴ μας. Σωστὸς πυρετὸς. Εἶμαι καλὰ. Χαίρου-
μαι νὰ μὲ βιτσίξει ὁ ἀγέρας στὸ πρόσωπο. Καιτούλα μου, μὴν
κουράζεσαι τόσο. Εἶσαι ἀδυνατούλα. Ὁ γιόκας σου τί κάνει ; Ὁ
Φανάκης, ἡ Αὔρα ; Πές τους φιλιὰ. Νᾶτανε νᾶμαστε μαζί. Δὲν
πειράζει ὅμως. Μιὰ κι ἀγαπιόμαστε – εἴμαστε κοντά. Ἀπ' τὴ
Μιράντα πῆρα δυὸ γράμματα. Ἠσύχασα λίγο. Μά, ὦ, τι κι ἂν
λέω, μοῦ λείπετε πάντα. Κι ὅταν δουλεύω πάω νὰ γεμίσω μέσα
μου τὴ θέση σας. Ὁἶπρεπε τάχα νὰ στὸ πῶ πῶς σ' ἀγαπῶ ;
Μόνον πὺν σοῦ εἶμαι θυμωμένος γιὰτι παράτησες τὴν ποίηση.

Φιλιὰ, φιλιὰ

Γιάννης

Ἄρης, Λούλα: προφανῶς, ὁ Ἄρης Ἀλεξάνδρου καὶ ἡ ἀδελφὴ τοῦ Γιάννη Ρίτσου, Λούλα Γλέζου. Δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ρίτσος ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Ἄρη πὺν βρίσκεται σὲ διπλὰν χωριό. Ἡ Καίτη θυμᾶται: « Ὅταν κάναμε δυὸ-τρὲς μέρες νὰ ἰδωθοῦμε, ἀλληλογραφεύσαμε μέσα στὴν Ἀθήνα » (*Καθημερινή - Ἑπτὰ Ἡμέρες*, 12 Νοεμβρίου 2000, σ. 23).

Γιάννης Ρίτσος

Κοντοπούλι (Μούδρου)

Λῆμνος

Κυρίαν Καίτη Καμπάνη

Τιμοθέου 45, Αθήνα

3 Φεβρουαρίου 1949 – Καιτούλα μου γλυκιὰ – τρία δελτάριά σου μαζεμένα (13, 14 καὶ 15 τοῦ Γενάρη) – χαρές, χαρές – πανηγύρια – ἔτσι νὰ μοῦ γράφεις – γεμίζει ἡ μοναξιά μου – εἶμαι κοντά σου – τὰ λέμε. Σήμερα κρύο κι ἀγέρας – τί ἀγέρας – δὲν μπορεῖς νὰ βγεῖς ἕνα βῆμα – ἀτέλειωτη βουὴ – τὸ χιόνι στροβιλίζεται – δὲ στέκει – μιὰ τρομερὴ ζωντάνια καὶ δύναμη – βρίσκεσαι στὴν καρδιά τῆς « αἰώνιας φύσης », κι ἀπὸ μέσα ἡ καρδιά σου ἀποκρίνεται – βουὴ στὴ βουὴ – κάτι πρέπει νὰ φτιάξουμε μεγάλο – πολὺ μεγάλο – τὸ νιώθεις ἀγαπημένη μου – « ν’ ἀποστομώσουμε τὴν ἀστραπὴ – νὰ ποῦμε τ’ ὄνομά μας ἐκεῖ ποὺ οἱ δρόμοι δὲν παίρνουν ἀπὸ λόγια » – ἔτσι λέω κάπου. Πῆρα καὶ τὸ πρῶτο σου ποίημα. Ἔχει καλὰ στοιχεῖα – μὰ δὲν ἀρχίζει καὶ δὲν τελειώνει. Πρὸ παντὸς ἡ ἀρχή. Πρόσεξε Καιτούλα μου – ἡ εἰκόνα εἶναι πάντα ἕνα μέσο κι ὄχι αὐτοσκοπὸς – τᾶχουμε πεῖ – τὸ ξέρεις – ν’ ἀποφεύγεις τὸ διακοσμητισμὸ – Μὴν ἀποσκεπάζεις τὴν καρδιά – ὅταν λείπει ἡ καρδιά, τίποτα δὲν ὑπάρχει – δὲ φτάνει βέβαια μόνη της – μὰ νὰ μὴ λείπει. Φυλάξου ἀπ’ τὴ μαγεία τῆς λέξης ποὺ ὁδηγεῖ ἄσφαλτα στὸ βερμπαλισμὸ – ὅμως μὴν τὴν παραμελεῖς ποτὲ στ’ ὄνομα ἐνὸς αἰσθήματος ἢ τοῦ αὐθορμητισμοῦ. Ὁ Παλαμᾶς σ’ ἕνα γράμμα του μοῦγραφε: « ἡ τέχνη δὲ χωρίζει – ἐνώνει ». Ναί, ναί. Τέχνη καὶ τεχνικὴ λοιπὸν – καρδιά καὶ νοῦς – καὶ κάτι πιὸ πολὺ – πῶς νὰ τὸ πῶ ; – χρειάζομαι καιρὸ καὶ χῶρο – ποῦναι τα ; Τὰ λόγια μὲ τὸ σταγονόμετρο. Περιμένω καὶ τ’ ἄλλα σου, νὰ δῶ, νὰ τὰ διορθώσω, νὰ στὰ στείλω. Γράφε, μὴ σταματᾷς. Μ’ ὅλα τὰ λάθη σου – τὸ ταλέντο δὲν κρύβεται.

Ἔχεις, ναί. Καιτούλα μου χρυσή – ἂν εἴμουν κοντά σου πόσα θὰ σοῦλεγα. Καὶ κεῖνα τὰ μεγάλα σου ὠραῖα μάτια μὲ τὴν παιδιάστικη ἔκφραση θὰ κυνηγοῦσαν στὸν ἀέρα διψασμένα τὰ λόγια μου. Σὲ βλέπω. Ἀπ' τὸν Τασούλη πῆρα τὰ τρία δελτάρια. Τοῦ ἀπάντησα. Πῶς μὲ παιδεύει ἡ ἔγνοια του. Γιατί νὰ τοῦ τὸ πεῖτε πὼς ἀδυνατίσα ; Τόμαθε κ' ἡ Μιρανούλα καὶ πάει νὰ τρελλαθεῖ ἀπ' τὴν ἀνησυχία της. Νομίζει πὼς εἶμαι ἄρρωστος. Ἐνῶ ἐγὼ εἶμαι μιὰ χαρά. Χίλιες χιλιάδες φιλιὰ

Γιάννης

3 Φεβρουαρίου 1949 - Καλέστα με πάλιν - πια δε-
λάριά με κατέριε (13, 14 & 15 το βράδυ) - κα-
ρπός, καρπός - παννύριά - έλει να με γράφεις - γε-
μιστά ή μοναδικά με - είναι καλά με - λό γένε. Ση-
μερά κυριο και άγέρω - ή άγέρω - δέν μπορείς να
βρεις ένα βήμα - αλέξανδρη βού - λό αυτόν σπρόκ-
τιστάι - δέ δέκα - μά Ισοπερή ζωάκια & δύν-
μη - ερικοσται δύν καρδιά της « αιώνας φένε »,
και από μένα ή καρδιά με αποπρίνεται - βού ή βού
και πρίντα να φημάζω μερτά - πορ μερτά - λό
μυόδωτος άγανκένυ με - « ν' άποδομώσμε την
άδελφή - να πέρη 1' ένομή μας έκαί πέρ ή άποδομώ-
δέν παίρνω άπό άδελφά » - έλει γένω κάπες. Άπρη
& λό πρίο με πρίμα. Έκαί καγέ δολαφία - μά
δέν άρπάζει & δέν λεγέω να. Άπό παλός ή άρπη.
Άπρη έκαί άλκαλά με - ή έκούνα ή ναί παλός έ-
να μέσο και όαυ αβλοκοποός - λό αέρε πα - λό
έέρω - ν' άποφύγεις λό δολοκομωκό - Αίτη
άπομωπάζεις την καρδιά - έλαν γίντα ή καρδιά
κίποτα δέν άπάρχει - δέ φάναί κάβαα νόνη της-
μά να με γίντα. Άγυάξω άπ' ή καρεία της γέ-
νης πέρ έδνη άσφάλα λό βερμωτοκό - έμω
μυό την παραμωός πολέ ά' όνομα ένοός άιόδη-
μολος ή λό αβδομωκό. 'Ο άγανκός δ' ένα
γράμμα με μ' έγραφε : « ή λέων δέ κυρίστα-
ένών » . Άναι, ναι. Τέων & έμω ή γανόν-
καρδιά & νός - έ κάη από πυρ - πός να λό πώ -
αφάδωμαι καρπό & κύρο - πέρ να λό. Άπ' ά-
μα μό λό δαγανέκο. Άπέρω & 1' έκαί με, να
δω, να λό άποδωκό, να δά δόγω. Έπρά, με άλκα-
λά. 'Α' έκαί κά γάδη με - λό λεγέω δέν αβδολαί.
Έκαί, ναι. Άλκαλά με άρπη - έν άμωα κα-
λό με από δά άλκα. Άναι καίνα λό μερτά με-
παίνα μάλα με την παλός μου έμωκα δά κων-
ρέκα δόν έέρω ά' άσφάλα λό άπρη με. δέ έγένε.
Άπ' τον άλκα την πέρη κά πια δελάρια. Άπ' άπρη άπρη.
Άπρη με παδέν ή έμω με. Άναι να λό από δό από
δέν άπρη; Έπράδ ή ν' ή άμωαλά & πέρ να έμω-
δέν άπ' την άμωαλά της. Άναι πέρ άπρη άπρη
ένοός άπρη άπρη με καρπ. Άναι άπρη άπρη άπρη

Абоурагпннене мѣѣрн,

Γνωρίζω καλά τα δύο σε γράμματα, λά ποιη-
ματα @ κ' έρωγραφίες. Είθε γενναία σε πάσι ποιή.
Σείρα ποιήσεις ποιή ~~και~~ περισεύρο... μέ λ' έαν-
λό σε, - έμνος, @ δεινιά, ε έαυτός σε. Θέλω να πώ
πως λά γενναία υπογραμμίζον λι φωνήν αυθεντι-
κά κ' ανείματος σε @ κ' α γ υ ν η ν καύ-
τερα λιτ καλα μεσμένη ιρυφερότητα κ' ψυχής σε,
- λιτ καύησις φανερώοντάς λιτ, καλά κα' ποιο ιρπιο.

Γνωρίζω με πρέσβη από τόπο να σε διαπαινώ.
 Στάλας αφανούς, πέβρα, λόγους. Όλα λέλα λα γερωνό-
 λα, ένα πάτω δι' άγιο, διά προμερί νευρίνι διασάτω.
 σι, λήθολι νόμιλα, ύπερέλασι. Έδώ, δι' Γάμο, πότε έ-
 φλας έ άνιπνός λατ έπουφισατ' ης άθινας, μέσα
 σε σιωπή έ συνήλθον. ές ή έκρινος, καθιμερί άρ-
 νία. Έδώκο δόν έπέλεπα δόν έαυλό με η' έφάξεν π-
 θνέ έως. Δόξα ναθε μέσα δι'ν ποιίνε, πάλο άρ'
 ητ' πρσν λατ συρράτω. Τέλειωσα διά σπρά από 102
 μικρά ποτίμαλα με λότ λίγο η' Ρωγμή η'. Άλλο πριν
 έχα γραφεί ένα πενάλο ποιίμα, η' η' Ραίδρα η' - έδώ
 δι' Γάμο η' αυλό - έφά διατρώ πογγέ έπιφάξεν
 διά ητ' άία η'. Άως έπρέπε να λό ένα έξέλεψω
 καί να βρω. Άνιθελ, άρρω πύς ή η' Ρωγμή η' έ-
 χει φίλος σε πύρ καύλορο άπολέεσα. Άρρωξέ λέ-
 τειωσα ητ' ίριη γραφί ης με άριολί ίνα το ποιίνε.
 έως φάτο μπροστά η' ένα άγιο ποζύχασ ποίημα, με
 διά ητ' έρα τόχο παραλίσον έ δόν έέρω άν. έ πύς,
 ές λό συνέχισω.

Ἐγὼ μὲν, ἔγωγε δὲ νόμος καταρτίσεισιν αὐτὴν ἑστῶσα.
 Ἐσθὲν τι σκεπτόμεθα; ὁμῶς τι κατὰ τὰς αἰμα-
 γήκων, τὰς αἰς φύκων (ὡς τὰς μετὰ τὰς νύκτας τὴν
 νύκτας; Ἄλλοι δὲ τὸ ἄλλο, — εἴ τι δὲ συμπέριστοι καὶ
 τὴν αἰσιοδοξία λατρεύουσιν.

Πολυαγαπημένε μου Ἄρη,

Σ' εὐχαριστῶ γιὰ τὰ δυό σου γράμματα, τὰ ποιήματα καὶ τὶς φωτογραφίες. Ἡ γενειάδα σοῦ πάει πολύ. Τώρα μοιάζεις πολὺ περισσότερο . . . μὲ τὸν ἑαυτό σου, – ἔγινες, καὶ ὀπτικά, ὁ ἑαυτός σου. Θέλω νὰ πῶ πῶς τὰ γένεια ὑπογραμμίζουν τὴ φυσικὴ αὐστηρότητα τοῦ πνεύματός σου καὶ κα λ ὕ π τ ο υ ν καλύπτεται τὴν καταπιεσμένη τρυφερότητα τῆς ψυχῆς σου, – τὴν καλύπτουν φανερώνοντάς τὴν κατὰ κάποιον τρόπο.

Συχώρα με ποὺ ἄργησα τόσο νὰ σοῦ ἀπαντήσω. Καταλαβαίνεις, βέβαια, τοὺς λόγους. Ὅλα τοῦτα τὰ γεγονότα, τὸνα πάνω στ' ἄλλο, μιὰ τρομερὴ νευρικὴ ἀναστάτωση, ἀντιφατικότητα, ὑπερένταση. Ἐδῶ, στὴ Σάμο, μᾶς ἔφτανε ὁ ἀπόηχος τῶν ἐπευφημιῶν τῆς Ἀθήνας, μέσα σὲ σιωπὴ καὶ συσκοτίση. Κ' ἡ Κύπρος, καθημερινὴ ἀγωνία. Ὡστόσο δὲν ἐπέτρεπα στὸν ἑαυτό μου ν' ἀλλάξει ρυθμὸ ζωῆς. Δούλευα κάθε μέρα στὴν ποίηση, κάτω ἀπ' τὴν πίεση τῶν συμβάντων. Τέλειωσα μιὰ σειρὰ ἀπὸ 102 μικρὰ ποιήματα μὲ τὸν τίτλο « Ρωγμὴ ». Λίγο πρὶν εἶχα γράψει ἓνα μεγάλο ποίημα, τὴ « Φαίδρα » – ἐδῶ στὴ Σάμο κι αὐτὸ – ἀλλὰ διατηρῶ πολλὰς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἀξία του. Ἴσως ἀργότερα νὰ τὸ ξαναδουλέψω καὶ κάτι νὰ βγεῖ. Ἀντίθετα, θαρρῶ πῶς ἡ « Ρωγμὴ » ἔχει φτάσει σὲ πολὺ καλὺτερο ἀποτέλεσμα. Προχτὲς τέλειωσα τὴν πρώτη γραφὴ τῆς μὲ ἀρκετὴ ἱκανοποίηση. Ἐχω βάλει μπροστὰ κ' ἓνα ἄλλο πολὺστιχο ποίημα, μὰ γιὰ τὴν ὥρα τῶν παρατήσεων καὶ δὲν ξέρω ἂν, καὶ πότε, θὰ τὸ συνεχίσω.

Ἄρη μου, ὅλος ὁ κόσμος ξαναγυρίζει στὴν Ἑλλάδα. Ἐσεῖς τί σκεφτόσαστε ; Ὅχι τὴ χαρὰ νὰ σᾶς ἀγκαλιάσω, νὰ σᾶς

μή τις αἰσχύη τις ὀρθάνοις διαβίῃ
 κυμαίνοντι
 ἐὰν οὐ τις μάταια.

⁴Οπως φαίνεται, διαφάνθηκαν 10 αλιχοί οι μερικοί γόφους. Έτσι, νομίζω, πως το κομμάτι ανεπαρκώς είναι το κλάδο με τους γόφους, πιθανώς οι παραδοχές.

616 «ἐκ τῆς προορισμῆς», νομίζω πᾶς νόμος ὁ προλεγον-
 λαὸς λόγος πρέπει νὰ φύγει σὰν ποῦν ἀποσφηνισμὸς ἀν-
 αλλοτρίος. Θὰ προλήψα ἡμεῖς, οἱ προλεγονταὶ διανοε-
 νται ὅσοι ἔσονται:

μή ὅρα ἐνταῦθα πᾶσι ἀπόλινε ἕνα πρόσωπο ἐνδεχόμενον συνηκρι-
μένο, ὑπαρκτό - ὅπως ἕνα πυρᾶδι μέ το μάχαιρο, μέ τόν κρηά το
το σκουπίε τίς ἀνταρξέ το φηλατό.

[illegible]

Ἐράνι με, πρὸς αὐτὸς πειθήνεια ἐκὼς δύο αὐτῶν. ὅ-
τε νάρθηται ἡ ἐκείνη, ἔνθα δὲ ἀνέσται, ἐκείνη δὲ περ-
νὸς μὴντα.

[illegible]

Καλέσα με @ ἔρμ με, σὰς φηῶ ποῦ, ποῦ, ποῦ
@ σὰς περιμένα

Σύμφωνα με την άρτη
Γιάννη

φιλήσω καὶ νὰ τὰ ποῦμε πάλι νύχτες καὶ νύχτες ; Πολὺ θὰ τῷθελα, – ἂν καὶ δὲ συμμερίζομαι τὴν αἰσιοδοξία τῶν πολλῶν.

Μέσα σὲ τούτη τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς μεταβλητότητας, μέσα σὲ τούτη τὴν ἀβεβαιότητα πὺ μεγεθύνει τὶς σκιές καὶ τὰ φῶτα, νιώθω κάπως μετέωρος καὶ δὲν μπορῶ νὰ πιάσω μιὰ κουβέντα. Γι' αὐτό, Ἄρη μου, καὶ τοῦτο τὸ γράμμα μου εἶναι στενάχωρο καὶ δὲ... μοῦ βγαίνει. Θᾶθελα μόνο νὰ σοῦ πῶ πόσο μὲ συγκινεῖ πὺ ξανάρχισες νὰ δουλεύεις (ἔστω καὶ παλιότερα σχεδιάσματα). Μοῦκανε ἐντύπωση ἢ πρόοδος σου στὰ γαλλικά, στὸ ποίημα « Fable No 1 », καὶ τὸ βαθιὰ σαρκαστικὸ ὕφος του. Μ' ἄρεσαν καὶ τὰ δυὸ ἄλλα ποιήματά σου, καὶ οἱ παρατηρήσεις πὺ κάνεις πάνω σ' αὐτά. Ἔχεις δίκιο : στὸ « Διαύγεια πνεύματος » πρέπει νὰ γίνουν ἀρκετὲς περικοπές. Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ χαμηλώσει ὁ τόνος του, νὰ φύγει ὅπως-δήποτε τὸ « γεωτρύπανο » πὺ μὲ τὴν ὀγκώδη παρουσία του καταστρέφει τὴν ὥραία, ὑποβλητικὴ εἰκόνα τοῦ « διαβήτη ». Ἐπίσης πρέπει ν' ἀφαιρεθοῦν οἱ πολλοὶ σύνδεσμοι (« καὶ ») πὺ δίνουν πάντα τὴν ἐντύπωση μιᾶς πρόχειρης κ' εὐκόλης γραφῆς κ' ἓναν τόνο συμπερασματικότητος ἢ « καταληκτικότητος ». Νὰ ποιῆς περικοπὲς τοῦ ἔκανα ἐγώ, ἀπ' τὴν πρώτη στιγμή πὺ τὸ διάβασα :

*Τὸ ποίημα κύλαγε
φυσικότητα
οἱ συλλαβὲς χτυπάγαν
σταγόνες τῆς βροχῆς στὸν τσίγκο
μὰ ὁ τελευταῖος στίχος
κατακόρυφος ἄηχος
τίποτα.
Δὲν καταλαβαίνω.
Ποιὸς ὁ λόγος ; πρὸς τί ;*

Ξαναδοκίμασε.
 Σταγόνες φυσικότερα στὸν τσίγκο
 μὰ ὁ τελευταῖος
 πρὸς τί ;
 Ἀνασήκωσε τὰ μάτια, κατάλαβε :
 ἐμπρός του
 παραβιασμένη
 ἡ ἐξώπορτα
 κι ὁ διαρρήκτης
 νὰ προχωράει ἀργὰ
 μὲ τὶς αἰχμὲς τοῦ ὀρθάνοιχτου διαβήτη
 σημαδεύοντας
 τὰ δυνὸ του μάτια.

Ὅπως βλέπεις, ἀφαιρέθηκαν 10 στίχοι καὶ μερικὲς λέξεις.
 Ἔτσι, νομίζω, πὼς τὸ ποίημα ἀκεραιώνεται καὶ κρατάει μιὰ
 συνέπεια λόγου, ρυθμοῦ καὶ παραστάσης.

Στὸ « Σημεῖο προορισμοῦ », νομίζω πὼς μόνον ὁ προτε-
 λευταῖος στίχος πρέπει νὰ φύγει σὰν πολὺ ἀποσφαηνιστικὸς
 καὶ ἀναλυτικὸς. Θὰ προτιμοῦσα δηλαδή, οἱ τρεῖς τελευταῖοι
 στίχοι νὰ γίνουν δύο. Ἔτσι :

*Τὴν ὥρα ἐκείνη μιὰ σκιὰ ἀπόχτησε ἓνα πρόσωπο ἐντελῶς συγκε-
 κριμένο, ὑπαρκτὸ – ὅπως ἓνα πηγάδι μὲ τὸ μάγγανο, μὲ τὸν κου-
 βὰ καὶ τοῦ σκοινοῦ τὶς αὐλακίες στὸ φιλιатρό.*

Ἀφήνοντας τὴν παρομοίωση ἀόριστη, τὴν κἀνεις « πὶδ ἀκρι-
 βόλογη ». Τὰ περιέργα τῆς ποίησης. Θὰ μοῦ πεῖς ἴσως πὼς
 μ' αὐτὸ τὸν τρόπο χάνεται ἐκεῖνο ποὺ ἤθελες νὰ δώσεις –
 χάνεται ἡ σύζευξη τῆς ἀκουστικῆς καὶ ὀπτικῆς παράστασης
 (τὸ ἄκουσμα τῆς λέξης νερὸ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ πηγᾶ -

διοῦ). Μὰ αὐτὸ ἴσα-ἴσα νομίζω πὼς πρέπει ν' ἀποφευχθεῖ
γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν ἄλλοι βαθύτεροι συνειρμοί.

Ἀράκη μου, πολὺ σᾶς πεθύμησα καὶ τοὺς δυό σας. Εἶθε
νὰ ρθεῖτε κ' ἐσεῖς, ἂν ὄχι ἀμέσως, τουλάχιστον σὲ μερικὸν μῆνες.

Ἐγὼ θὰ μείνω στὴ Σάμο ἀκόμη 15 μέρες. Στὶς 25 αὐτοῦ
τοῦ μηνὸς θὰ βρίσκομαι στὴν Ἀθήνα. Δὲν ἔχω δεῖ ἀκόμη κανέ-
ναν ἀπ' ὅσους γύρισαν. Κρατήθηκα ἐδῶ στὴν ἐρημιὰ καὶ στὴ
σιωπὴ δουλεύοντας, κολυμπώντας λίγο καὶ κάνοντας μικροὺς
μοναχικοὺς περιπάτους τὴ νύχτα, νὰ συλλογιέμαι τὴ μοίρα τῆς
χώρας μας, τὴ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου.

Καιτούλα μου καὶ Ἄρη μου, σᾶς φιλῶ πολὺ, πολὺ, πολὺ

καὶ σᾶς περιμένω

Μ' ὅλη μου τὴν ἀγάπη

Γιάννης

Ὁ ἀπόηχος τῶν ἐπευφημιῶν τῆς Ἀθήνας : ἔχει μεσολαβήσει ἡ μετα-
πολίτευση τῆς 24ης Ἰουλίου 1974, ἀλλὰ οἱ πάντες εἶναι ἀκόμη σὲ ἐπι-
φυλακὴ, πολὺ περισσότερο στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. ♦ « Ρωγμὴ » : κύ-
κλος μικρῶν ποιημάτων γραμμένων τὸν Ἰούλιο τοῦ 1974 στὴ Σάμο, στὸ
κλίμα τῆς ἀναστάτωσης ποὺ περιγράφει ἡ ἐπιστολὴ τὴν ὥρα στὰ *Ποιήμα-
τα ΙΑ'*, Κέδρος, Ἀθήνα 1993, σσ. 319-371. ♦ « Φαίδρα » : ἀφιερωμένη
στὸν Γιάννη Τσαρούχη, στὴν *Τέταρτη διάσταση*, ὁ.π. ♦ « *Fable No 1* » :
δὲν συγκαταλέγεται στὰ γαλλόφωνα ποιήματα ποὺ ἐξέδωσε ὁ Ἀλεξάν-
δρου. ♦ « *Διαύγεια πνεύματος* », « *Σημεῖο προορισμοῦ* » : τὰ δύο τε-
λευταῖα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν *Παρισινῶν ποιημάτων*, στὰ *Ποιήματα*,
Ἕψιλον, ὁ.π., σσ. 150-151.

Καιτούλα μου,

Τὸ γράμμα σου θὰ μείνει ἱστορικό. Τόσο ζωντανή ἡ περιγραφή τῆς παράστασης, τῆς ἀτμόσφαιρας, τῆς κίνησης καὶ τῶν προσωπικῶν σου ἀντιδράσεων. Σὰ ν᾿άμουνά παρὼν – καὶ κάτι περισσότερο. Γιατὶ, ἂν βρισκόμουν ἐκεῖ, δὲ θὰ μπορούσα ἄνετα κ' ἐλεύθερα νὰ ἐκφράσω τίς ἐντυπώσεις μου. Ἐνῶ ἔτσι, ἀπὸ μακριά, κι ἀνάμεσα ἀπ' τίς ἀράδες σου, μπόρεσα νὰ δῶ τὰ πάντα ὁλοκάθαρα καὶ νὰ διασκεδάσω, χωρὶς ν᾿αἰσθάνω ὑποχρεωμένος νὰ κρατῶ ἀλύγιστη τὴ σοβαρότητά μου. Τὸ γράμμα σου εἶναι ἡ πρώτη αὐθόρμητη κριτική – κι ὅπως βλέπω ὁλόκληρη ἡ ἐπίσημη κριτικὴ τοῦ γαλλικοῦ τύπου συμφώνησε μαζί σου, ὅπως π.χ. « Le Monde », « Quotidien de Paris », « Figaro », « France Soir », κ.τ.λ.

Δὲν ξέρω τί εἶναι οἱ « παρενθέσεις » τοῦ Aragon, ἀλλὰ οἱ συνεντεύξεις ποὺ ἔδωσε στὶς « Nouvelles Littéraires » καὶ στὴν « Humanité Dimanche » δείχνουν μιὰ σπάνια γενναιοφροσύνη, ἓνα μοναδικὸ μεγαλεῖο γενναιοδωρίας ποὺ δὲ βρίσκεται στὴν ἐποχή μας. Ἐλαβα κ' ἓνα γράμμα του, ποὺ μὲ καλοῦσε στὴ Γαλλία, – δὲν εἶταν γράμμα, μὰ ἓνας ὕμνος, ἓνα δοξαστικό, ποὺ ξεπερνοῦσε τὸν Παλαμὰ καὶ κάθε προηγούμενο. Τέτοιο συγκλονιστικὸ γράμμα δὲν ἔχω λάβει σ' ὅλη μου τὴ ζωὴ, καὶ τοῦ χρωστῶ, γι' αὐτὸ εἰδικά, ἀπέραντη εὐγνωμοσύνη. Ἦσως ἔπεσε στὰ χέρια σου, γιατί δημοσιεύτηκε ὁλόκληρο στὴν ἐφημερίδα « Τὰ Νέα ». Δὲν πειράζει, λοιπόν, γιὰ τὴν « Ἰσμήνη ».

Καιτούλα μου γλυκειά, πρόσεξε τὸν Ἄρη μας. Τί τοῦ συμβαίνει πάλι ; Γιατί ; Ἀφοῦ εἶναι βέβαιο πὼς τὸ ἔξοχο « Κιβώτιό » του θὰ βγεῖ στὸν Gallimard. Ἔτσι γίνεται πάντα. Καὶ

Αθήνα, 28. IV. 77

Γεωργία μου,

Τό γράμμα ας δά μείνει ιδιωτικό. Τόσο σαν-
ταρί ή περιγραφή ής παραδασής, ής διμύστη-
ρας, ής κινήσης @ ήν προσωνυμίων ας δέλι-
θράσων. Γά νάμνα παρύν - @ νάη περικόλοιο,
Γιολί, δν φρενόμεν ενεί, δέ δά μορφέα άνελα ή
εξούτερα νά ευφράσω ής ενλοπίους μου. Ενώ ε-
λα, δπό μακρά, ή δνάμεια δφ ής δράδος ας, μο-
ρεα νά δώ δά άνελα εχονάταρα @ νά διακυσά-
σω, χωρίς νάμαι ήποκρωμένος νά υπάτω δφύγι-
δι ής σοφολήδς μου. Τό γράμμα ας είναι ή πρό-
η αβόρμυλη κ ρ ι λ κ η - ή δπως φέτω δφ-
κρη ή εαίσημη υπηλική ή χαρμυή ής σπυ-
φώντες μαζί ας, δπως κ. κ. «Le monde», «Quo-
tidien de Paris», «Figaro», «France Soir» κ. λ. λ.

Δεί ξέρω ή είναι οί «ταρνέδες» ή δτραγν,
δφά οί ανενλεύδεις πς δώσω δις «Nouvelles Lit-
téraires» @ άνή «Humanité Dimanche» δόζων
μιά σπάνια γενναιοφροσύνη, ένα μοναδικό παραγοίο
γενναιοδωρία πς δέ φρενολει άνή ενόχη μου. Ε-
ξόφα ή ένα γράμμα ής, πς μέ κατέσε δις Γαβρία,
- δόν άλλαν γράμμα, μιά ένας ήμνος, ένα δόξαδι-
κό, πς ξεπερνέσε λόν Αλαχά @ νάη προμυ-
μένο. Τέλοιο σφυροκρητικό γράμμα δόν ενωξά-
βης α' εχμ μου ής ζωή, @ ής αρωδω, π' αβό δέλι

τὰ δικά μου βιβλία βγαίνουν 1-2 χρόνια ἀργότερα ἀπ' τὴν προ-
 θεσμία πὸν θέτει τὸ συμβόλαιο. Καλύτερα ἢ δόξα νᾶρχεται
 κάπως ἀργὰ παρὰ πολὺ νωρίς. Ἡ ἀνωνυμία σὲ στεγάζει καὶ
 σὲ αὐτοσυγκεντρώνει. Ἡ φήμη σὲ διασπᾷ, σὲ γυμνώνει μπρο-
 στὰ σ' ὅλο τὸν κόσμο, δὲ σοῦ ἀφήνει μιὰ μικρὴ γωνιὰ νὰ γδυ-
 θεῖς μόνος σου καὶ νὰ ὑπάρξεις. Χώρα πὸν δημιουργεῖ στοὺς
 ἄλλους ἄπειρες ἀπαιτήσεις καὶ σὲ τραβᾶνε ἀπὸ χίλιες μεριές
 καὶ δὲ σ' ἀφήνουν ν' ἀνασάνεις. Ξέρεις τί τεράστιο ἀγώνα κά-
 νω γιὰ ν' ἀμυνθῶ στὴν ἐπίθεση τῶν χιλιάδων ἀξιώσεων ἀπ' ὅλο
 τὸν κόσμο καὶ νὰ συνεχίσω τὴ δουλειά μου ; Καί, τὸ ξέρεις.
 Σπάνια ἐμφανίζομαι, σπάνια ταξιδεύω, ἀποφεύγω τίς συνεν-
 τεύξεις, τὴν τηλεόραση, τὸ ραδιόφωνο. Ἀλλὰ καὶ τὸ νὰ ἀρνεῖ-
 σαι εἶναι κι αὐτὸ μέγας κόπος καὶ μελᾶς.

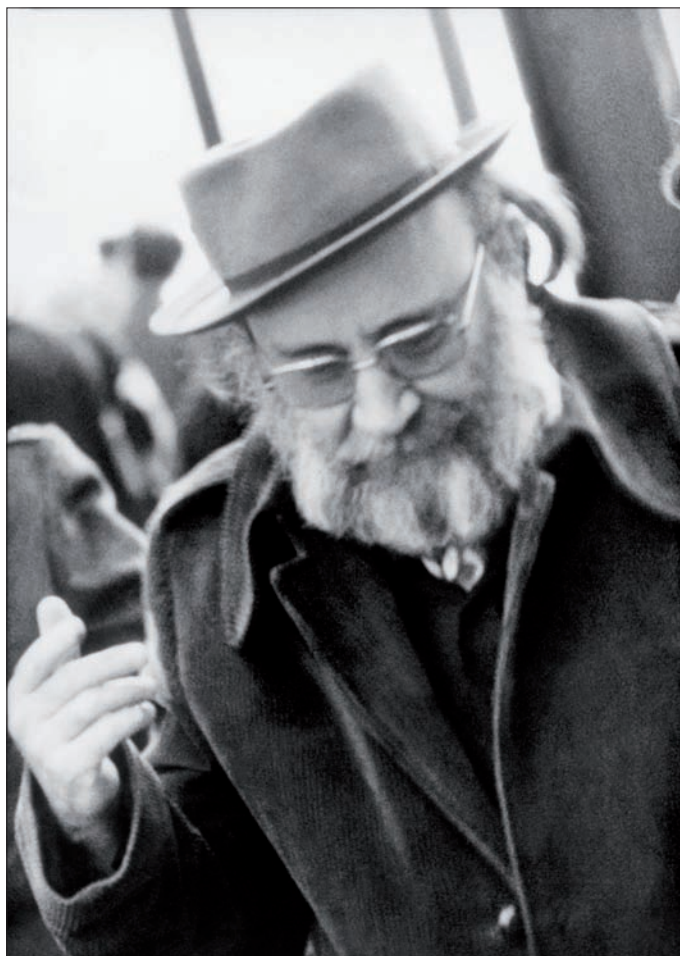
Καιτούλα μου καὶ Ἄρη μου, νᾶσαστε πάντα καλὰ καὶ νὰ
 μὲ θυμόσαστε.

Σᾶς φιλῶ πολὺ, πολὺ, πολὺ,

Μ' ὅλη μου τὴν ἀγάπη

Γιάννης

« Ἰσμήνη » : πρόκειται γιὰ τὴν Ἰσμήνη μὲ *Παρενθέσεις* τοῦ Ἀραγκόν,
 πάνω σὲ μιὰν ἰδέα τοῦ Βιτέζ, σὲ σειρὰ παραστάσεων στὸ Παρίσι, στὸ
 Théâtre de la Gaîté Montparnasse (14 Ἀπριλίου - 15 Μαΐου 1977). Βλ.
 σχετικὲς πληροφορίες στὴ *Βιβλιογραφία* τῆς Αἰκατερίνης Μακρυνοκόλα,
 ὅ.π., σσ. 624-625. ♦ *Γράμμα* τοῦ Ἀραγκόν στὴν ἐφημερίδα « *Τὰ*
Νέα » : στὸ φύλλο τῆς 22.4.1977. ♦ *Τὸ « Κιβώτιο »* στὸν Gallimard :
 τὸ συμβόλαιο τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν γαλλικὸ ἐκδοτικὸ οἶκο ὑπογράφε-
 ται στίς 24.9.1975. Βλ. Κατερίνα Καμπάνη, *Ἄρης Ἀλεξάνδρου, ὁ παπ-*
πούς, μου, Ὑψίλον, Ἀθήνα 2006, σ. 55. Τὸ βιβλίο θὰ κυκλοφορήσει,
 ὥστόσο, τὸ 1978, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα.

Άρης Άλεξάνδρου, Παρίσι, Δάσος Vincennes, 1974.

Ἀγαπημένε μου Γιάννη,

σου ἔγραψα ἐδῶ κι ἓνα μήνα, δὲν παραπονιέμαι καθόλου πού δὲν μοῦ ἀπάντησες, ξέρω πόσα ἄλλα ἔχεις νὰ φροντίσεις. Ἀποφάσισα νὰ ἀφαιρέσω τὴν ἀρχὴ τοῦ προτελευταίου κεφαλαίου γιὰ τὴν ὁποία εἶχες ἀντίρρηση (καὶ μένα δὲν μοῦ πολυάρεσε, μὰ τελικὰ νόμισα πὼς κάτι πρόσθετε, τὸ ἄκουσα ὅμως τὶς προάλλες ἀπὸ τὴν ταινία ὅπου τὸ εἶχα γράψει καὶ διεπίστωσα ὅτι ἦταν ἓνα ἐντελῶς « ξένο σῶμα », ἀκόμα κι ὁ τόνος τῆς φωνῆς μου ἄλλαξε ξαφνικὰ καί, συνεπῶς, τὸ κομμάτι ἦταν ἐκτὸς τόνου). Τελείως παρέμβλητο, ἔφυγε ἀπλούστατα καὶ τὸ κείμενο ξαναβρῆκε τὴ φυσικὴ του συνέχεια. Ὅμως, ὅλα αὐτὰ εἶναι μιὰ παλιὰ ἱστορία, θέλω σήμερα νὰ θέσω ὑπὸ τὴν κρίση σου τὸ « προαποφασισμένο σχέδιο », βάσει τοῦ ὁποίου σκέφτομαι νὰ γράψω κάποτε ἓνα ἄλλο βιβλίο. Πάλι σὲ πρῶτο πρόσωπο. Τὸ αὐτοκίνητό μου χάλασε στὴ δημοσιά, μακριὰ ἀπὸ κατοικημένη περιοχὴ, πέρασε ἓνας χωριάτης μὲ τὸ κάρο του, τὸ δέσαμε μὲ σκοινιά, φτάσαμε σ' ἓνα χωριό, σὲ μιὰ ὀρεινὴ κοιλάδα, ὅπου ἔμπαινες ἀπὸ μιὰ χαράδρα. Πῆγα νὰ τηλεφωνήσω, τὸ τηλέφωνο δὲν λειτουργοῦσε, αἴσθηση γενικῆς ἀπομονώσεως, τὴν ἄλλη μέρα ἔφυγα, στὸ τρίστρατο οἱ δεῖχτες εἶχαν πέσει, πῆρα ἓναν δρόμο πού μὲ ξανάφερε στὸ χωριό. Τὸ βράδυ θὰ γινόταν γιορτὴ, οἱ « ἐξετάσεις στὴν ἄγνωστη γλῶσσα ». Στὰ πολὺ παλιὰ χρόνια, ἐκτελοῦσαν τοὺς ἀποτυχόντες, τώρα ἡ ἐκτέλεση εἶταν εἰκονικὴ. Οἱ ἐξεταζόμενοι ἔπρεπε νὰ εἶναι πάνω ἀπὸ 21 χρονῶν, εἶχαν ὅμως τὸ δικαίωμα νὰ ὑποστοῦν τὴ δοκιμασίαν οἰαδήποτε στιγμὴ τῆς ζωῆς τους – μία καὶ μόνη φορά. Παρουσιαζόντουσαν μπροστὰ στοὺς ἐξεταστές, στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ, στὴν ἀρχὴ

τῆς γιορτῆς (ἀκολουθοῦσε φαγοπότι, χορὸς) φορώντας τὸ σακάκι τους καὶ ἔχοντας ὁ καθένας ἓνα τουφέκι (γιὰ αὐτοὶ θὰ ἐκτελοῦσαν τὸν τυχὸν ἀποτυχόντα, καὶ τὸ σακάκι τὸ φόραγαν γιὰ νὰ κρύβουν τὸ κοκκινοβαμμένο στὴ θέση τῆς καρδιάς πουκάμισο). Τώρα πιά εἶταν πολὺ εὐκόλο νὰ πετύχεις, οἱ ἐξεταζόμενοι ἔπρεπε νὰ μάθουν ἀπέξω δυὸ σελίδες τῆς ἄγνωστης γλώσσας. Παρ' ὅλα αὐτά, ἓνας ἀπ' τοὺς ἐφτά κάτι ἔπαθε, κάποιο κενὸ μνήμης καὶ ἀπέτυχε. Τὸν στήσανε μπροστὰ σ' ἓναν χάρτινο τοῖχο, τοῦ ρίξανε μὲ ἄσφαιρα πυρὰ κ' αὐτὸς ἔπεσε, φροντίζοντας νὰ ἀνοίξει τὸ σακάκι του γιὰ νὰ φανεῖ τὸ « αἷμα ». Κουβαλήσανε τὸ « πτώμα » του πίσω ἀπ' τὸν χάρτινο τοῖχο καὶ ἄρχισε τὸ γλέντι. Τὴν ἄλλη μέρα μὲ ξύπνησαν θρηῖνοι, βγῆκα στὸ παράθυρο καὶ εἶδα μιὰ κηδεῖα. Μεταφέρανε τὸν χθεσινὸ ἀποτυχόντα πάνω σὲ κλαδιά, τὸ πουκάμισό του εἶταν ματωμένο. Κατέβηκα, τοὺς ἀκολούθησα στὸ νεκροταφεῖο, εἶδα τὴν ταφή, ἡ μητέρα τοῦ νεκροῦ μοῦ εἶπε ὅτι ὁ γιὸς της αὐτοκτόνησε. Ὑποπεύτηκα ὅτι ἴσχυε ἀκόμα τὸ παλιὸ ἔθιμο, ὅτι ἡ ἐκτέλεση εἶταν πραγματική, μὲ βεβαίωσαν ὅτι ὁ ἀποτυχὼν πῆρε φαρμάκι. Ἀπὸ περιέργεια νὰ μάθω τί συνέβη καὶ γιὰ ἄλλους λόγους (ποιούς ;) ἔμεινα στὸ χωριό, παρ' ὅλο πού εἶχα σημαντικὲς ὑποθέσεις νὰ φροντίσω. Ἀποφάσισα μάλιστα νὰ περάσω τίς ἐξετάσεις, παρ' ὅλο πού οἱ « γλωσσομαθεῖς » δὲν εἶχανε κανένα ἀπολύτως προνόμιο, ἐνῶ ἄλλοτε γινόντουσαν « εὐγενεῖς ». Ἐνῆς τύπος τώρα πιά καὶ τίποτα παραπάνω κι ὅμως ἔδωσα ἐξετάσεις τὸν ἐπόμενο χρόνο. Ἀπέτυχα, ἐπειδὴ πῆδηξα μιὰ λέξη. Ἀπέτυχε καὶ ἓνας δεύτερος. Μὲ στήσανε στὸν χάρτινο τοῖχο, ἄκουσα τὴ μπαταριά καὶ ξαπλώθηκα φαρδὺς-πλατύς, ἀνοίγοντας τὸ σακάκι μου. Μὲ κουβαλήσανε κι ἐκεῖ πού νόμιζα ὅτι ὁ ρόλος μου τέλειωσε, μοῦ εἶπανε ξάφνου ὅτι ἔπρεπε νὰ λάβω μέρος στὴν ἐκτέλεση τοῦ δεύτερου. Ὑπάκουσα καὶ πυροβόλησα.

Αὐτὸ εἶναι ὅλο. Δὲν ἔχω γράψει οὔτε μιὰ φράση, δὲν ξέρω ἂν ἀξίζει τὸν κόπο. Λὲς νὰ εἶναι μιὰ σκαλωσιὰ ποὺ μπορεῖ νὰ μὲ βοηθήσει νὰ χτίσω κάτι, ἀπρόβλεπτο ἀκόμα; Αὐτὸ ποὺ μὲ παρηγορεῖ, εἶναι ὅτι τούτη τὴ φορὰ δὲν ἔχω πρόθεση νὰ ἀποδείξω τίποτα ἀπολύτως. Ἀλλὰ μήπως παραεῖναι « συμβολικὸ » καὶ ἀσαφές ; (Ἀσαφές σὰν σύμβολο ἐννοῶ, ὅποτε χωρᾶνε τὰ πάντα καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας « στόχος » ;) Καλύτερα νὰ μὴν ὑπάρχει, θὰ μοῦ πεῖς, καὶ συμφωνῶ, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ γραφτὸ πρὸς τὰ ποῦ θὰ τείνει καὶ πῶς θὰ αὐτοαποκαλύπτει τὸν χῶρο του ; Τὸ δοσμένο ἐν περιλήψει « θέμα » προσφέρει τάχα δυνατότητες « παραστρατημάτων »; Πολὺ πρόωρα βέβαια ὅλα αὐτά. Μόνο στὴν πράξη θὰ φανεῖ, γράφοντας. Τὸ ξέρω, μοῦ τὸ δίδασκες καὶ σὺ καὶ ἡ μικρὴ μου πείρα, θάθελα ὅμως τὴ γνώμη σου καὶ μὴ διστάσεις νὰ μοῦ πεῖς νὰ τὸ παρατήσω, ἂν νομίζεις ὅτι θὰ μὲ ὀδηγήσει σὲ ἀδιέξοδο. Ὁμολογῶ ὅτι στοὺς ἀνασταλτικούς παράγοντες ἔχει προστεθεῖ καὶ τὸ « Κιβώτιο ». Τὸ δεῦτερο βιβλίον πρέπει νὰ εἶναι ἂν ὅχι καλύτερο, τουλάχιστον ἀντάξιο τοῦ πρώτου. Διάβασα τὴ « Σπιτονοικοκυρά », ποὺ ὁ Ντοστογιέβσκι θεωροῦσε ἀντάξια τῶν « Φτωχῶν », ἐνῶ εἶναι πολὺ κατώτερο. Σκέψου, ἀφοῦ κι αὐτὸς δὲν τὸ κατάλαβε. Πές μου, μήπως γελιέμαι καὶ τὸ θέμα μου δὲν ἀξίζει πεντάρια; Αὐτὸ ποὺ μὲ τρομάζει εἶναι ὅτι δὲν τὸ βλέπω νὰ διαδραματίζεται σὲ μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ (δὲν τὴν ἔχω βρεῖ ἀκόμα, θέλω νὰ πῶ). Γι' αὐτὸ μίλησα παραπάνω γιὰ ἀσάφεια καὶ ἀοριστία. Ἄντε, ἀρκετὰ σὲ κούρασα. Εὐχομαι καὶ ἐλπίζω νὰ εἶσαι καλά, περιμένω νέα σου καὶ σὲ φιλῶ μὲ ὅλη μου τὴν ἀγάπη,

Ἄρης

Παρίσι, 9.11.78

Ἀγαπημένε μου Γιαννούλη,

συχώρα μου ἐτοῦτα τὰ σύντομα λόγια, ἀλλὰ οὔτε θέλω οὔτε μπορῶ ν' ἀποφασίσω μόνη μου. Λοιπόν, δὲς περὶ τίνος πρόκειται. Ἡ Ἑλενα Ναθαναήλ μοῦ ἔκανε τὴν πρόταση νὰ τῆς δώσω τὴν ἄδεια νὰ γυρίσει τὸ ἔργο σου, τὸν Λόφο μὲ τὸ συντριβάνι, στὸ σενάριο τοῦ Ἄρη. Ἀπὸ τὴν ἀπάντησή μας θὰ ἐξαρτηθεῖ καὶ ἡ παραπέρα στάση της καὶ ἡ δική μας φυσικά. Κατ' ἀρχὴν θὰ παίξει ἡ ἴδια τὴν ἡρώίδα καὶ θὰ μᾶς γνωρίσει ἐν καιρῷ τὸν σκηνοθέτη καὶ τοὺς ἄλλους συνεργάτες της καὶ τότε, καὶ μόνον τότε, θὰ ποῦμε ἐμεῖς τὸ ὀριστικὸ καὶ τελικὸ ναι ἢ ὄχι. Ἀπευθύνθηκε σὲ μένα ἐπειδὴ ὑπάρχει τὸ σενάριο, κι ἐγὼ φυσικὰ ρωτῶ ἐσένα. Στὸ μεταξὺ εἶδα τὸν Κώστα τὸν Σταματίου, πέρασε ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ εἶναι στενοχωρημένος. Εἶχε τὴν ἀνοιξη μιὰ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἄρη πολὺ ἐπιτυχημένη – καὶ γιὰ τοὺς δύο, κουβέντιασαν μὲ κέφι σχεδὸν ὡς τὰ ξημερώματα καὶ ἐτοιμαζόταν σ' αὐτὸ τὸ ταξίδι του νὰ τὸν δεῖ πιότερο. Passons. Τοῦ μίλησα γι' αὐτὴ τὴν πρόταση καὶ ἡ γνώμη του εἶναι πὼς τὸ κορίτσι αὐτὸ ἔχει καλὴ ἐπίδοση στὸν κινηματογράφο, ἔχει συμμετάσχει σὲ ξένες παραγωγές καὶ ἔχει ἐπίσης τὴ δυνατότητα νὰ βρεῖ χρηματοδότη. Ἐγὼ θὰ κάνω ὅ,τι μοῦ πεῖς. Ἄν δὲν θέλεις νὰ τὸ δεῖς κινηματογραφικὸ ἔργο, δὲν μὲ νοιάζει, ἂν πάλι θές, θὰ ποῦμε ναι κατ' ἀρχὴν καὶ στὴν πορεία ἀποφασίζουμε. Θάθελα, χρυσέ μου, νὰ μοῦ ἀπαντήσεις καὶ στὴν περίπτωσι πὺ ἀρνεῖσαι τὸ φίλμ.

Ψάχνοντας καὶ τακτοποιώντας τὰ χαρτιά, βρῆκα ἀντίγραφα γραμμάτων τοῦ Ἄρη. Βρῆκα τὴν ἀποψή του ὡς πρὸς τὸ « Ἀνατολὴ ἡλίου » πὺ σοῦ ἀφιέρωσε, γράφοντάς το σκεπτό-

ταν έσένα, δέν τὸ λέω ἐγώ, τὸχει γράφει μὲ τὰ χέρια του. Κάθε φορὰ πὺ μιλάει γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν τέχνη γενικά – καὶ μόνο τότε μιλάει – ἀναφέρει ἐσένα, καθὼς καὶ μιὰ φράση σου γιὰ τὴν ἀθανασία. Δέν θὰ μπορέσω ποτὲ νὰ μάθω ἂν τὸν βοήθησε τὶς τελευταῖες του ὥρες, μᾶλλον ὄχι, ἦταν πολὺ πικραμένος, ἀνήσυχος καὶ... Ὡ Γιάννη, σταματῶ.

Ἄκουσε, χρυσέ μου, ὁ ρόλος πὺ μοῦ μέλλεται νὰ παίξω εἶναι ἄχαρος καὶ ἄρνούμαι νὰ τὸν παίξω μὲ τοὺς συνηθισμένους κανόνες, δέν εἶμαι χήρα ἐγώ, ὅσο γιὰ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ σεναρίου καὶ τοῦ ἔργου σου, ἂν σὲ ζαλίζω ἴσως, συμπάθησέ με, ἀλλὰ δέν νομίζω νᾶχω δικαίωμα νὰ σταματήσω ἓνα γεγονὸς ἢ μιὰ προβολὴ ἢ ὅ,τι ἄλλο, ἐπειδὴ εἶμαι καὶ θὰ εἶμαι ἀπαρηγόρητα λυπημένη.

Ὅπως καὶ νᾶχει, περιμένω τὴν ἀπάντησή σου, nous sommes solidaires toujours et dans tous les cas, n'est-ce pas! Ὑπῆρξαν φορὲς πὺ ἄρπαξα κυριολεχτικά τὸ τηλέφωνο, συνῆλθα ὅμως καὶ σταμάτησα, δέν καταδέχτηκα οὔτε ἐσὺ ν' ἀκούσεις τὴν κραυγὴ μου, τὸ θέλω ὅμως πολὺ νὰ σκέφτομαι πὼς μὲ σκέφτεσαι, δέν μπορεῖ νὰ γελιέμαι. Ὑγίαινε καὶ δοξάσου κι ἄλλο, ὅσο γιὰ μένα je tourne dans le vide, πάντως, ὅπως βλέπεις, ἀποφάσισα νὰ ζήσω, ça ne rime à rien de finir avec la vie en avalant des cachets, la mort, eh bien, nous l'avons dans notre poche, c'est sûr, à chaque moment, je l'attends.

Σὲ φιλῶ. Πολύ, ὅπως κάθε φορὰ,

ἢ Καίτη

Ἑλενα Ναθαναήλ-Δεληβασίλη (1947-2008), ἡθοποιός, ἀπόφοιτος τῆς Δραματικῆς Σχολῆς τοῦ Πέλου Κατσέλη. Ἐμφανίστηκε σχεδὸν ἔφηβη